

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**  
**КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**  
**Кафедра загальної та вікової психології**

«Допущено до захисту»

Реєстраційний № \_\_\_\_\_

В.о. завідувача кафедри

«\_\_\_\_\_» \_\_\_\_\_ 2024р.

Макаренко Н.М.

«\_\_\_\_\_» \_\_\_\_\_ 2024 р.

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ЯК  
БАЗОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ**

Кваліфікаційна робота з психології студентки  
психолого-педагогічного факультету  
зі спеціальності 053 Психологія освітньо-  
кваліфікаційного рівня «магістр»  
групи ЗППм -23

Козачук Юлії Валеріївни

Науковий керівник:

Кандидат психологічних наук, доцент кафедри  
загальної та вікової психології **Макаренко Н.М.**

**Оцінка:**

Національна шкала \_\_\_\_\_

Шкала ECTS \_\_\_\_\_ Кількість балів \_\_\_\_\_

Голова ЕК \_\_\_\_\_

(підпис) (прізвище, ініціали)

Члени ЕК \_\_\_\_\_

(підпис) (прізвище, ініціали)

\_\_\_\_\_ (підпис) (прізвище, ініціали)

\_\_\_\_\_ (підпис) (прізвище, ініціали)

**Кривий Ріг – 2024**

### ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Козачук Ніна Валеріївна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав(ла) і не одержував(ла) недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений(а). Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

(підпис)



## ЗМІСТ

<b>ВСТУП.....</b>	<b>3</b>
<b>Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ТА ЙОГО РОЛІ У ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА У НАУКОВО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.</b>	
1.1. Науково-теоретичний аналіз поняття «критичне мислення» у вітчизняній та зарубіжній літературі.....	8
1.2. Психологічні особливості критичного мислення майбутніх психологів. .....	13
1.3. Психологічні засади, шляхи, методи розвитку критичного мислення в умовах освітнього закладу.....	19
<b>Розділ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ</b>	
2.1. Організація та хід констатувального етапу.....	26
2.2. Якісний та кількісний аналіз результатів емпіричного дослідження.....	30
<b>Розділ 3. МОЖЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ЯК БАЗОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ.</b>	
3.1. Обґрунтування теоретико-методологічних засад програми розвитку критичного мислення майбутніх психологів.....	40
3.2. Програма розвитку критичного мислення, формування соціально-психологічної компетентності майбутніх практичних психологів.....	44
<b>ВИСНОВКИ.....</b>	<b>55</b>
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....</b>	<b>59</b>

## ВСТУП

**Актуальність теми.** Сучасне суспільство характеризується складністю та багатомірністю, формується у результаті активного розвитку та конвергенції інформаційних та комунікаційних технологій, де значно поширюються можливості набуття нових знань, самовдосконалення, саморозвитку. Але для цього потрібно володіти відповідними механізмами планування, реалізації, удосконалення таких намірів. Одним з найбільш ефективних механізмів є критичне мислення.

Критичне мислення досліджується у різноманітних галузях, у тому числі у психології професійної діяльності, коли мова йде про критерії компетентності майбутнього фахівця.

Існує достатня кількість визначень, моделей критичного мислення, утім важко віднести даний феномен до певної форми психічної активності людини. Вітчизняні та зарубіжні науковці погоджуються: багатомірність, ускладненість протікання сучасних соціальних процесів викликають необхідність переходу індивіда на більш високий рівень розвитку психічних властивостей, зокрема, критичного мислення.

Вивчення феномену критичного мислення починалося з робіт Д.Халперна, Д.Дьюї, М. Вейнстайна, Є.Полата, Дж. Стіл, відображалося, поглиблювалося у дослідженнях вітчизняних психологів (Т.Воропай, О.Пометун, С.Терно, О.Тягло, С.Максименко, Н.Харченко та інші), які розглядали критичне мислення з позицій вольових зусиль до процесу мислительної діяльності, як інтелектуальні здібності, рефлексивність, здатність до аналізу, оцінки аргументів.

Узагальнення визначення феномену з цих досліджень звучить так: критичне мислення - рефлексивний, регульований суб'єктом стиль мислительної діяльності з мотиваційними установками особистості, при яких людина пізнає світ шляхом висунення та перевірки гіпотез, аргументації висновків з врахуванням чисельності різноманітних точок зору. Особистість з

критичним мисленням оцінює, аналізує інформацію, здатна застосувати результати мислительної діяльності у процесі прийняття рішень та роботи з проблемою.

Зрозуміло, що саме такий вид мислення необхідний для майбутнього фахівця - практичного психолога. Зважаючи на те, що психолог працює у надзвичайно об'ємному функціональному просторі, вирішує специфічні задачі, спектр яких важко передбачити та охопити на етапі навчання, потрібно основний акцент у підготовці фахівців зробити на формуванні найбільш загальних універсальних компетентностей, зокрема, критичного мислення.

Аналіз науково-психологічної літератури (А.Ачіна, О.Онуфрієв, J.Halonen, R.Smith) дозволяє виділити як важливі вектори удосконалення професійного мислення студента-психолога: розвиток критичного мислення, врахування когнітивно-стильової організації мислення (когнітивний стиль - стійкий спосіб прийому, переробки, інтерпретації інформації), розвиток діагностичного мислення. Психологи використовують критичне мислення для аналізу ситуацій, визначення причинно-наслідкових зв'язків, генерації гіпотез, прийняття клінічних рішень, саме у тих видах діяльності, які є важливими у професії.

Психологічні засади формування критичного мислення на різних вікових етапах, у фахівців різних професій (як здатність оцінювати інформацію з різних точок зору, відрізняти факти від припущень, виділяти причинно-наслідкові зв'язки, знаходити протиріччя у матеріалах тощо) висвітлено у наукових розвідках Д.Клустер, А.Кроуфорда, С.Метьюз, О.Марченко, О.Пометун, Я.Чаплак та інших.

Можливості розвитку критичного мислення на етапі підготовки здобувачів освіти, майбутніх фахівців досліджували А.Конверський, О.Пометун, С.Тимоха, Н.Токарева, К.Тищенко, І.Хоменко. Психологічні засади розвитку критичного мислення - у центрі уваги зарубіжних науковців (Дж.Стіл, Ч.Темпл, R.W. Paul, V.R. Ruggiero та інших), але психологічні чинники розвитку такого мислення безпосередньо у практичних психологів представлені у обмеженому розмірі. Саме це робить наше дослідження на

тему «**Психологічні засади розвитку критичного мислення як базової компетенції майбутнього фахівця**» актуальним та своєчасним.

**Мета** дослідження: теоретичний аналіз феномену критичного мислення, виявлення рівня розвитку критичного мислення у майбутніх практичних психологів, визначення психологічних засад його розвитку у площині професійного становлення.

Для досягнення мети було розроблено наступні **завдання** дослідження:

1. Здійснити аналіз науково-теоретичних джерел з проблеми критичного мислення, узагальнити інформацію.

2. Означити психологічні засади розвитку критичного мислення майбутніх практичних психологів в умовах освітнього закладу.

3. Емпірично перевірити рівень розвитку критичного мислення у майбутніх практичних психологів, особливості його прояву у майбутній професійній діяльності.

4. Розглянути можливості розробки програми розвитку критичного мислення майбутніх практичних психологів та окреслити можливості її упровадження в умовах освітнього закладу.

**Об'єкт** дослідження: феноменологія виявлення рівня критичного мислення особистості.

**Предмет** дослідження: визначення рівня критичного мислення майбутнього фахівця (на прикладі практичних психологів) та психологічних засад його розвитку.

**Методи і методики** дослідження. Для розв'язання поставлених задач використано як загальнонаукові методи, так і методи психологічного дослідження:

- *організаційні методи*: метод поперечних зрізів (для визначення рівня розвитку критичного мислення майбутніх практичних психологів);

- *теоретичні методи*: аналіз науково-теоретичних джерел з метою дослідження ступеню розробленості теми, теоретичне моделювання психологічних засад розвитку критичного мислення в умовах освітнього

закладу;

- *емпіричні методи*: авторський питальник «Самооцінка рівня критичного мислення»;

- тест Л.Старкі «Рівень критичного мислення» (адаптований О.Луценко);

- тестові завдання для перевірки механізмів (операцій) мислення: аналізу, синтезу, порівняння;

- вирішення навчальних кейсів, розроблених на основі реальних випадків з практики працюючих психологів;

- для визначення рівня розвитку мислення, спрямованості; емоційної стабільності, самостійності обрано деякі шкали з «16-факторного особистісного питальника Р.Кеттела»: *фактори В+ та В-*; *фактори С+ та С-*; *фактори Q1-Q2*.

- *методи математичної статистики*; обрахування результатів тестів за ключем методик, середніх показників маркерів критичного мислення у вибірковій сукупності респондентів, кореляційний аналіз Пірсона).

**Науково-методологічною основою** нашого дослідження є:

- основні принципи розвитку психіки людини у діяльності та суспільстві (Г.Балл, С.Максименко, О.Леонт'єв, Л.Виготський,);

- теоретичні розвідки особливостей онтогенетичного розвитку особистості (А.Реан, Н.Токарева, А.Шамне, З Мірошник та інші);

- теоретико-емпіричні дослідження критичного мислення, його структури, особливостей (Д.Дьюї, О.Тягло, М.Кетас, Є.Архіпова, О.Пометун ін.);

- форми, методи, засоби розвитку критичного мислення на різних етапах вікового розвитку (Н.Сіранчук, Т.Вовк, М.Іщенко, Р.Енніс).

**Практичне значення отриманих результатів** полягає у тому, що:

- отримані результати емпіричного дослідження можуть бути використані як ілюстративні матеріали для наукових статей, текстів лекцій, практичних занять, навчальних посібників, розроблення спецкурсів і методичних рекомендацій; для проведення поглиблених досліджень проблеми

у закладах освіти; для написання випускових кваліфікаційних робіт з психолого-педагогічних дисциплін;

- отримані у результаті дослідження теоретичні матеріали можуть бути використані у процесі підготовки фахівців спеціальностей на різних етапах професійного становлення: 053 «Вікова та педагогічна психологія», «Психологія» «Когнітивна психологія», «Професійна психологія»;

- окремі положення дослідження можуть бути використано у процесі розвитку критичного мислення студентів, майбутніх фахівців у закладах вищої освіти.

**Надійність і вірогідність дослідження** забезпечувалася репрезентативністю вибірки (37 студент - майбутній практичний психолог), використанням методів, адекватних меті і завданням дослідження, поєднанням кількісного та якісного аналізу.

**Апробація результатів дослідження.** Результати нашого дослідження було представлено 19.08.2024 року у Львові на VII Міжнародній науково-практичній конференції “PERSPECTIVES OF CONTEMPORARY SCIENCE: THEORY AND PRACTICE” та у статті ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ЯК БАЗОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ

**Організація і база дослідження.** Вибіркова сукупність сформована випадково, представлена 37 особою студентів - майбутніх практичних психологів II та III курсів очної та заочної форми навчання Криворізького державного педагогічного університету. Емпіричні дані було отримано шляхом індивідуального опитування, тестування. Дослідження тривало з грудня 2023 до вересня 2024 навчального року.

**Структура магістерської роботи.** Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел ( 87 найменувань). Робота містить 9 таблиць, 4 рисунка. Загальний обсяг роботи - 68 сторінок.



## Розділ 1.

### **ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ТА ЙОГО РОЛІ У ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА У НАУКОВО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

1.1. Науково-теоретичний аналіз поняття «критичне мислення» у вітчизняній та зарубіжній літературі

Критичне мислення на сучасному етапі розвитку людства - це найбільш затребуваний розвинений пізнавальний процес. На важливості розвитку критичного мислення наголошують роботодавці, розвиток активізують у освітніх закладах, необхідність його удосконалення усвідомлює сучасна людина. Критичне мислення - складний процес розумової діяльності людини, який дозволяє глибоко аналізувати, оцінювати та робити обґрунтовані висновки щодо певної ситуації в таких аспектах нашого життя, як: освіта, наука, нанотехнології, медіаосвіта, мистецтво, вирішення суспільних питань, психологія.

Важливість дослідження критичного мислення, можливості його розвитку науковці (Д.Дьюї, Д.Халперн, Н.Харченко, Л.Терлецька та інші) обґрунтовують наступними факторами:

- критичне мислення допомагає людині визначити власні пріоритети у особистісному та професійному житті;
- критичне мислення працює на різних рівнях, не задовольняючись просто фактами, а шукаючи причини та слідство цих фактів;
- критичне мислення дає можливість не тільки виказувати свою точку зору, а й відстоювати її завдяки логічним доказам;
- критичне мислення - точка опори для мислення людини, природній спосіб взаємодії з оточуючим світом, завдяки якому людина оволодіває здібностями інтерпретувати, бачити протиріччя, аргументувати свою висновки [18;66;68;79].

Дослідження феномену критичного мислення (починаючи з дефініції,

критеріїв, структури) у науково-психологічній літературі займає вагоме місце. У зарубіжних наукових працях Д.Дьюї, Д.Халперна, Д.Клустера, М.Ліпмана та інших, вітчизняних психологів Н.Громової, Н.Стеценко, М.Пастухової, Н.Макаренко, С.Терно, О.Тягло, Л.Терлецької, С.Максименка, представлено узагальнені критерії його структури (дивись рис.1.1.1.):

Афективні	Макрокогнітивні	Мікрокогнітивні
<ul style="list-style-type: none"> <li>•самостійність;</li> <li>•наполегливість у вирішенні проблем;</li> <li>•впевненість міркувань</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>•глибина мислення;</li> <li>•уміння розмірковувати, формулювати гіпотези;</li> <li>•оцінка якості інформації</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>•аналіз і оцінка висновків, висловлювань;</li> <li>•порівняння абстрактних понять;</li> <li>•логічність пояснень, умовисновків, прогнозів</li> </ul>

**Рис. 1.1.1. Критерії критичного мислення [18;35;41;44;60].**

Ретельний аналіз наукової літератури дає нам можливість виокремити у дослідженнях критичного мислення саме ті критерії, які відіграють значну роль у професійній діяльності практичного психолога.

Американський психолог М.Ліпман зазначав, що критичне мислення - це здатність сформулювати запитання, знаходити аргументи та приймати обдумані рішення, виділяючи такі критерії:

- володіння тими прийомами, які утворюють ефективну методологію обробки інформації;
- відповідальність як необхідність надання коректних, аргументованих фактів та доказів;
- наявність суджень як результату критичного мислення;
- здатність до самовдосконалення, самокорекції критичного мислення, вдосконалення власних суджень;
- чутливість критичного мислення до контексту цілісних та контекстуально-залежних ситуацій) [82].

У наукових ідеях Д.Дьорнера, М.Кларіна, В.Кременя визначається такий структурний компонент критичного мислення як рефлексивність (здатність

осмислити та усвідомити власні дії та вчинки, виділяти правдивість інформації) [30].

К.Поппер, В.Паул вважають, що критично мисляча людина здатна знаходити протиріччя та несумісність, аналізувати проблему з різних точок зору[85].

Д.Клустер наголошує на динамічності такого мислення, науковості, потребі у вдосконаленні, аргументованості [33].

Д.Халперн виділяє основну здатність критичного мислення - вміння використати такі когнітивні техніки, стратегії, завдяки яким збільшиться ймовірність отримання бажаного кінцевого результату, контрольованість, обґрунтованість, цілеспрямованість [66]. Н.Стеценко узагальнює зазначені американською психологинею Д.Халперн якості, які притаманні критично мислячій людині у вигляді:

- готовності до планування,
- здатності до визнання та виправлення помилок,
- гнучкості та наполегливості [54]. .Пастухова на основі робіт Д.Клустера та власних досліджень, визначає такі параметри критичного мислення як:

- здатність до самостійності мислення;
- вміння сприймати певну інформацію, як вихідну точку зору, а не кінцевий результат;
- вміння формулювання питань для виявлення проблеми;
- ефективність у пошуку аргументованої інформації;
- покращення ідей та суджень завдяки обміну інформацією [44].

У науковій англomовній літературі можна деяке різномайття визначень критичного мислення: деяки автори ототожнюють його з неформальною логікою (Л.Мілер, М.Коннелі), інші - з творчим (С.Кленц, М.Боден) тощо. Утім, всі дослідники відносять такий тип мислення до спрямованого (на досягнення певного результату) [цит.за 73].

А.Конверський, Н.Наволокова на основі досліджень вітчизняних науковців

(М.Красовицького, О.Белкіної, Ю.Стежко) виділяли такі характеристики критичного мислення:

- самостійність, яка свідчить про індивідуальний характер такого мислення;
- здатність до формулювання проблеми, яка ґрунтується на наявності достатньої кількості потрібної інформації;
- прийняття рішення для якісного закінчення процесу мислення;
- наявність чіткої аргументованості, що доводить ефективність перебігу мислення;
- соціальність як здатність покращення процесу мислення у спілкуванні [31].

Структурними компонентами критичного мислення А.Конверський, Т.Воропай, О.Пометун, С.Терно, О.Тягло вважали гнучкість, глибину, широту, послідовність, самостійність, завдяки яким підвищується продуктивність розумової діяльності. На думку О.Тягло, ефективність мислення буде зростати при наявності логіки, аналізу, синтезу, інтерпретацій, висновків, фактологічних, концептуально-контекстуальних засад, на основі яких базуються судження [31;45;61].

Створений О.Тягло образ критично мислячої людини, яку можливо адаптувати до психологічного портрету ідеального психолога за потребою у допитливості, поінформованості, неупередженості, зваженості у рішеннях, чесності у визнанні своїх помилок, розсудливості у доборі критеріїв оцінювання, наполегливості у вирішенні проблем тощо. О.Тягло описав критичне мислення як «просунуту сучасну логіку», стверджуючи, що лише оволодіння базовими принципами логіки та критичного мислення дозволяє особі ефективно виявляти та відхиляти помилки, чи то випадкові, чи умисні. Ці навички дозволяють швидко та переконливо визначати правду в ситуаціях, коли стикаєшся з неправдою або обманом, а також виявляти та захищати істину, будь то для себе чи для своїх близьких [63]. Дослідник стверджує про

важливість розвитку критичного мислення в умовах сучасного інформаційного суспільства. Таку ж думку підтверджують українські вчені Л.Терлецька та С.Максименко. А.Авершин, Т.Яковенко узагальнюючи численні трактування дефініцій поняття, вважає, що критично мисляча людина в першу чергу усвідомлює матеріал, потім активно, емоційно, пізнавально його оцінює [1].

Єдиного, універсального визначення критичного мислення немає. У Л.Терлецької - це вміння занурюватися у глибину подій, вміння притримуватися логічних правил; у Т.Хачумян - це такий вид розумової діяльності, який дозволяє вибрати стратегію вирішення проблем; Б.Теплов говорить про критичність розуму як відповідна якість пізнавальної діяльності тощо [цит. за 65]. Зрозуміло, що ще за часів філософських досліджень, критичне мислення вважали інтелектуальним джерелом будь-якої ідеї. Психологія поглибила дослідження, зазначивши: оперативні перетворення зовнішніх впливів у психічні явища втілюються у механізми відображення, проектування, опредметнення, які забезпечують прогрес людини у пізнавальній діяльності.

Зважаючи на те, що у всіх дослідженнях природи критичного мислення повторюються, деталізуються його характеристики, структурні компоненти, слід визначити найбільш повне його визначення для подальшого нашого дослідження. На нашу думку, таким може бути формулювання Є.Буянова: критичне мислення - система суджень, яка застосовується у процесі аналізу явищ, речей, подій з подальшим формулюванням власних висновків. Воно сприяє об'єктивному погляду на ідеї, рішення, дозволяє визначити достовірність фактів, встановити причинно-наслідкові зв'язки [73]. Також достатньо розгорнутим формулюванням поняття є визначення Американської філософської асоціації (APA-Delphi), представленим у роботі І.Костюшка: «Критичне мислення – це цілеспрямоване, саморегулююче судження, яке завершується інтерпретацією, аналізом, оцінкою і інтерактивністю, також як поясненням очевидних, концептуальних, методологічних, або контекстних міркувань, на яких ґрунтується це судження» [32].

У ході огляду науково-психологічної літератури з питань дослідження критичного мислення нами було узагальнено його основні структурні компоненти, які будуть проявлятися у мисленні практичного психолога (дивись рис.1.1.2.).



**Рис.1.1.2. Основні структурні компоненти критичного мислення**

Сучасний світ потребує мислячих людей, гнучких та адаптованих до змін, відкритих до нових ідей та перспектив, здатних вирішувати складні проблеми, критично ставитись до будь-яких обставин. Вміння аналізувати та порівнювати певну інформацію, конструювати самостійні судження, робити висновки, коректно вести дискусії та об'єктивно сприймати альтернативну інформацію є складними процесами критичного мислення, які важливо розвивати для представників всіх професійних сфер, але особливо для практичних психологів.

## **1.2. Психологічні особливості критичного мислення майбутніх психологів**

Незважаючи на актуальність проблеми важливості критичного мислення, можливостей його розвитку у майбутніх фахівців, науково-психологічна література практично не висвітлює особливості такого мислення саме у практичних психологів. Утім, дослідження своєрідності такого мислення, його структурних компонентів дає підстави екстраполювати їх результати на когнітивну сферу практичного психолога.

Поясненням цього можуть бути посадові обов'язки психолога, у кожній з яких прояв критичного мислення надважливий:

- визначення причин утруднень клієнта на основі знань загальної, вікової психології, основ дефектології, сексології, психології праці, психології особистості тощо;
- надання допомоги у вирішенні проблем шляхом психодіагностики, профілактики, корекції, інтерпретації отриманих даних;
- розробка та упровадження програм корекції порушень та розвитку особистості з урахуванням індивідуальних, гендерних, вікових особливостей тощо.

Аналіз професійно-важливих якостей психолога, потрібних для ефективної діяльності, представлених у наукових працях Н.Вукіної, В.Семіченко, О.Столярчук, О.Сергеєнкової, дозволяють визначити ті властивості мислення та особистісні особливості, які дозволяють суб'єкту успішно виконувати психодіагностичну, психокорекційну, просвітницьку діяльність. До них відноситься: високий інтелект; достатній розвиток уважливих, мнемічних, мислительних, імажинарних властивостей; критичність, гнучкість, діалектичність мислення [11;50;53].

І.Костюшко (з посиланням на праці Harris & Hodges) надає свій огляд основних компонентів критичного мислення. Зокрема, Harris та Hodges підкреслювали необхідність формувати вміння критично оцінювати текст, аналізувати його якості; пропонували вважати основною функцією критичного мислення - можливість інтерпретувати та оцінювати результати спостереження, зв'язки між явищами, інформацію з послідуною аргументацією, що має відношення до подальших думок і дій [32]. Означені компоненти необхідні у фаховій діяльності психолога.

Слід зазначити, що серед психологічних факторів успішності психодіагностичної, психокорекційної діяльності (за А.Ачіною) надзвичайно важливі такі властивості мислення (дивись рис.1.2.1.), які відносяться до загальних характеристик критичного мислення:



**Рис.1.2.1. Властивості мислення практичних психологів [3].**

Відсутність чи недостатня розвиненість цих властивостей мислення (на думку А.Ачіної ) знижує професіональний рівень майбутніх психологів, що проявляється у пропуску етапів діагностування, труднощів у співставленні результатів дослідження та інтерпретації даних, слабкій психометричній підготовці [3].

А.Белоусова визначає декілька стилів мислення (ініціативний, критичний, управлінський, практичний), які можуть бути пов'язані з успішністю вирішення практичних задач як у працюючих психологів, так і у майбутніх. Саме у фахівців з критичним стилем мислення визначено позитивні зв'язки з усіма компонентами діагностичної діяльності: успішністю, кількістю та послідовністю етапів діагностичного пошуку, якістю гіпотез, кількістю питань клієнту, зворотнім зв'язком, який допомагає знайти рішення проблеми. Критичний стиль мислення найбільш продуктивний у вирішенні психологічних проблем, з якими звертається до психолога клієнт [5].

Дослідження критичного мислення практичного психолога можна також здійснювати через призму основних операцій мислення. Наприклад, порівняння (співставлення предметів, явищ, властивостей, виділення відмінностей). Це дає можливість класифікувати отримані результати потрібні на етапі порівняння попередніх результатів діагностики з поточними для можливості оцінювати якість психолого-педагогічного дослідження. Наступний етап діяльності психолога після діагностики (розробка програми корекційно-розвивальної діяльності, яка дозволить відслідкувати динаміку змін у цій діяльності) неможливий без операції порівняння.



Аналіз (як мислительна операція) дозволяє виділити елементи, складові явища, що вивчаються, а за допомогою синтезу інформації можна поновити ціле, знаходити існуючі зв'язки, відношення. Саме за допомогою такої мислительної операції можна проаналізувати особистість клієнта, який звернувся по допомогу: його індивідуально-типологічні особливості, рівень домагань, локус контролю, вольові якості, емоційну сферу.

Важливість розвитку мислительних операцій у роботі психолога підкреслювала М.Смульсон [52]. Вона підкреслювала, що найважливішим інтелектуальним умінням людини, яка отримує якісну освіту є уміння сприймати, засвоювати та обробляти інформацію, що надходить ззовні [52, с. 250]. А саме практичний психолог працює з психічним світом іншої людини, який потребує від спеціаліста в області психології вмінь здатності до аналізу, синтезу інформації, яка була отримана на діагностичному етапі, надання відповідних, наукових, вивірених інтерпретацій з метою надання йому допомоги у побудові раціональної життєвої стратегії.

Узагальнення дозволить порівняти, виділити загальні властивості явища чи об'єкту. У ході узагальнення результатів проведеного експериментального дослідження психолог перетворює їх в єдину психологічну інформацію, поєднуючи вплив умов зовнішнього середовища, індивідуальні особливості об'єкта.

Значне місце у професійному становленні майбутнього фахівця (на думку О.Арт'ємеєва) займає саме здатність до критичного мислення. Для практичного психолога критичне мислення (логічність, рефлексивність, аналітичність, цілеспрямованість) - професійно-орієнтовний вид мислення, який визначає рефлексивно-аналітичну позицію фахівця (дивись рис.1.2.2.).

Зміст критичного мислення практичного психолога			
здатність аргументувати прийняті рішення	здатність до критичного самоаналізу (рефлексії)	вміння аналізувати та логічно усвідомлювати інформацію, яку отримав	здатність шукати альтернативні варіанти вирішення проблеми

**Рис. 1.2.2.Зміст критичного мислення практичного психолога [4].**

В.Сторож, А.Іванова вбачали основну складність процесу критичного мислення у аналітико-синтетичному процесі пізнання. Тому що цьому процесу притаманна логічність, рефлексивність, усвідомленість [55]. Це проявляється у спеціальних вміннях людини з критичним мисленням (у тому числі і практичного психолога). Наприклад, процес формулювання питання і подальший пошук відповідей на нього, стає базою критичного мислення практичного психолога.

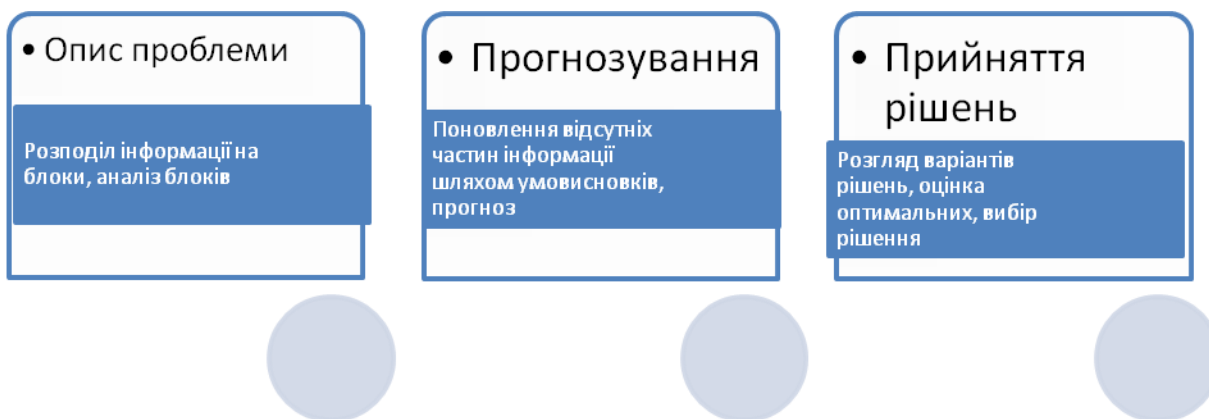
Сам термін «критичне» передбачає оцінювання. Оцінювання повинно бути конструктивним вираженням і позитивного і негативного відношення у процесі критичного мислення результатів своїх мислительних процесів: наскільки правильне наше рішення, наскільки досягнуто ціль, які висновки можна зробити.

У ході оцінювання, висновків слід визначити ще одну особливість критичного мислення - рефлексивність. За Д.Дьюї, рефлексивність - «потреба у вирішенні сумніву - постійний та керівний фактор у процесі рефлексії. Там де немає питання, проблеми для вирішення, перешкод, які потрібно здолати, потік думок хаотичний» [18]. Практичний психолог, який нездатен до рефлексування, ризикує залишитися на побутово-примітивному рівні професійної діяльності.

Сучасні вітчизняні дослідниці критичного мислення О.Пометун, І.Сущенко дають свої визначення критичного мислення як самостійного процесу індивідуального характеру; як такого що базується на знаннях-фактах, починається з постановки питань і з'ясування проблем, які потрібно вирішити,

здатності до переконливого аргументування, уточнення та поглиблення, що також можна віднести до професійних вмінь, необхідних у діяльності психолога [46, с.8-10].

Узагальнено такі властивості представлено на рис 1.2.3.



**Рис. 1.2.3** Етапи процесу критичного мислення психолога

Також майбутній практичний психолог повинен вийти з вищого освітнього закладу зі сформованими навичками: володіння основними засобами пошуку інформації, її обробки, вміння користуватися сучасними інформаційними технологіями (case-технологіями) статистикою, моделюванням, експертними оцінками, які значно покращать якість його діяльності.

Доречним, на нашу думку, вважаємо перелік причин сформованості низького рівня розвитку критичного мислення, зроблений Н.Громовою. Дослідниця узагальнила існуючі наукові джерела, та визначила необхідність розвитку критичного мислення за умов:

- нездатності до критичного мислення, функціональної фіксованості мислення щодо властивостей предмета і ситуації (за К.Дункер);
- стереотипності мислення, прагнення комформності (за С.Ашем);
- скутості думок через забобони, звички, прагматичне світосприйняття (за У.Джеймсом);
- інтолерантності до думок інших (за Р.Енніс);

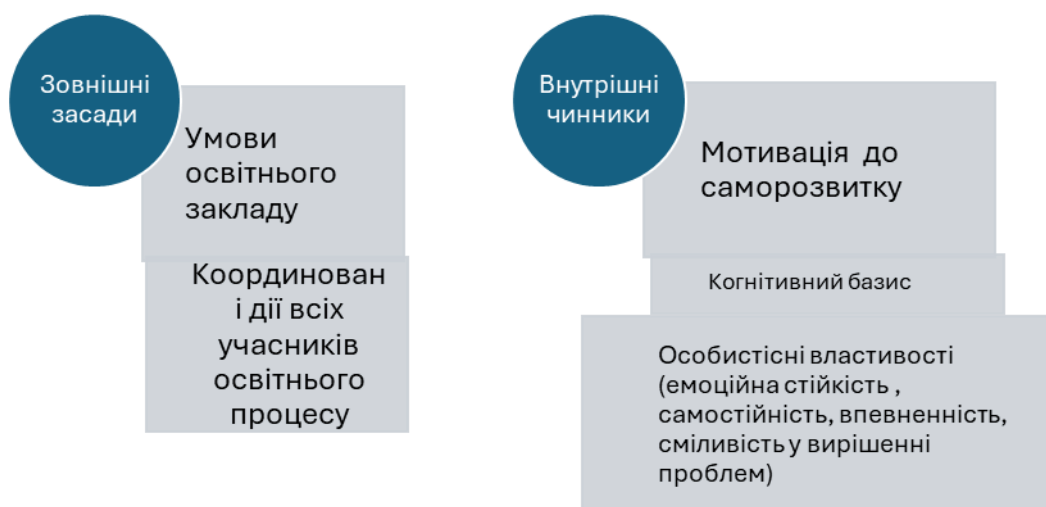
- впливу соціальних норм, цінностей, референтності групи (за Дж.Мідом, В.Романцем);

- нездатності перевіряти інформацію (за Н.Чепелевою) [14].

Тобто, всі означені характеристики критичного мислення, психологічні засади його розвитку, причини, гальмуючі розвиток, тотожні для кожного фахівця, у тому числі і практичного психолога. Тому важливо визначити можливості розвитку критичного мислення шляхом пошуку можливостей застосування різноманітних методів в умовах освітнього закладу.

### 1.3. Психологічні засади, шляхи, методи розвитку критичного мислення в умовах освітнього закладу

Психологічними засадами розвитку критичного мислення можна визначити наступні (дивись рис.1.3.1.):



**Рис.1.3.1. Психологічні засади розвитку критичного мислення.**

Зрозуміло, що без відповідних умов освітнього закладу важко уявити інший спосіб розвитку критичного мислення будь-якої особистості, незважаючи на необмежені можливості інтернет-простору. Саме у такому закладі робляться навчальні програми, проводяться експериментальні дослідження, готуються фахівці, які можуть створити алгоритм розвитку критичного мислення за допомогою відповідних форм та методів роботи. Саме вони сприяють активізації уваги до проблеми, підвищенню рівня мотивації до

само змін, визначають базові можливості майбутніх фахівців для подальшого процесу розвитку чи удосконалення критичного мислення, визначають наявність необхідних особливтсіних властивостей.

Процес розвитку критичного мислення як предиктора ефективної майбутньої професійної діяльності активно досліджувався науковцями (Т.Вовк, Н.Гупан, І.Головська, І.Толобішка, Г.Мошковська, С.Тимоха ) [10;12;17;43;58]. Ще на початку минулого століття Д.Дьюї зазначив потребу розвивати критичне мислення цілеспрямовано у освітніх закладах, наголошуючи: мислення відображає дійсність, але встановлення зв'язків між предметами та явищами потребує особливого - критичного - мислення.

Розвивати критичне мислення можливо у будь-якому віці, без спеціальної підготовки, тому що деякі його ознаки формуються при традиційному навчанні. Однак, Н.Грицик, О.Мороз, К.Тищенко вважають ефективність такого процесу, його результат будуть більш значущими при системному послідовному навчанні, починаючи зі школи, вузу, у процесі саморозвитку [16;37;62].

Підкреслюючи безперервність процесу розвитку критичного мислення, починати його слід в умовах шкільного навчання. Зокрема, С.Векслер, Т.Магдич [7;42] виокремлювали наступні умови його розвитку (дивись таблицю1.3.1.):

Таблиця1.3.1.

**Умови розвитку критичного мислення [7;42]**

1.Активізація безпосереднього або опосередкованого інтересу до певної діяльності	5.Врахування індивідуально- типологічних властивостей учасників освітнього процесу
2.Підвищення мотивації до необхідності розумового розвитку	6.Формування вмінь вирішення проблемних завдань.

## Продовження таблиці 1.3.1

3.Встановлення ступеню розуміння необхідності розвитку критичного мислення, змісту матеріалу з яким потрібно працювати	7.Збільшення можливостей практичного опрацювання вмінь та навичок
4.Формування навички встановлення причинної залежності	8.Діагностика рівня розвитку мислительних операцій

Починати цей процес доречно з визначення рівня розвитку критичного мислення зокрема, майбутніх психологів. Рівнів (за І.Бакуліною) може бути три:

- *початковий (побутовий, донауковий)*, на якому спостерігається неаргументованість доказів, емоційна перевага у підході до вирішення проблем, інтуїтивність здогадок;

- *середній*, з розумінням явищ та фактів, їх взаємозв'язку на описовому рівні, демонстрацією самостійного пошуку причин явищ та фактів, спонтанного формулювання висновків;

- *сформований*, на якому фіксується здатність формулювати гіпотези з поясненням, логічне формулювання висновків, аргументизована рефлексія.

Рівні розвитку критичного мислення (за І.Бакуліною) можна визначити по наступним показникам:

- критичне відношення до отриманої інформації з будь-якої сфери життя;
- потреба знайти наукове пояснення незрозумілим явищам;
- вміння оперувати логічними процедурами пояснення, доказів, аргументації;
- критична самооцінка, вміння порівнювати свої знання, компетентність з іншими [6].

Зрозуміло, що розвиток критичного мислення майбутнього фахівця потребує відповідних умов. Проблему підготовки освічених, кваліфікованих

фахівців (у тому числі і практичного психолога) в швидкозмінних умовах допомагає вирішувати нова концепція вищої освіти Education 4.0, яка поєднує реальний та віртуальний світ. Пітер Фіск досліджував цю систему освіти та надав їй наступні характеристики:

- здатність формувати soft-skills, які будуть розвивати гнучкість, адаптованість, наочність необхідні у світлі швидкої трансформації ринку праці;

- когнітивні вміння, куди входить рефлексія, розвинене критичне мислення;

- потреба у безперервній освіті протягом життя [цит.9].

У новітніх завданнях, які постають перед освітніми закладами - активізується необхідність формувати універсальні компетенції - цілісну систему знань, вмінь, навичок, які відповідають статусу фахівця вищої освіти. Такі компетенції (у тому числі, критичне мислення) він зможе використовувати для покращення професійної діяльності. Головна група універсальних компетенцій спрямована на розвиток системного та критичного мислення, що передбачає наявність здібностей до пошуку, критичного аналізу, синтезу інформації, застосування системного підходу до вирішення існуючих задач.

Н.Токарева, О.Чуба, М.Іщенко, М.Кетас зазначають, що у сучасних умовах для підвищення ефективності навчання у вищому освітньому закладі потрібно використовувати активні методи навчання, сутність яких - у створенні дидактичних та психологічних умов, що сприяють прояву інтелектуальної, особистісної, соціальної активності студентів [23;26;59;70].

Навчання у вищому освітньому закладі наразі має за основну мету - виховати конкурентоздатного, самостійного фахівця психологічної сфери, який здатен мислити й діяти цілеспрямовано, свідомо використовуючи весь арсенал знань, вмінь та навичок, набутих у виші. Але тільки при розвиненому критичному мисленні швидше формується мета, що структурує та надає змісту діяльності.

Як вже зазначалося у розділі 1.1., основна особливість критичного мислення - сприймання аналізу і конструюванню міркувань, отриманню знання на метарівні, незалежно від виду професійної діяльності. Завдяки постійному пошуку відповідей на питання (У чому причина? Як це відбувалося? З чого всі почалося?) - формулюються висновки в загальному контексті дослідження. Все це породжує особливий статус критичного мислення в сучасній системі вищої освіти.

Антиподом критичного мислення є кліпове, яке, на думку Г.Гіч, О.Жукової, В.Павлова, С.Соболевої, Я.Чапак, І.Зварич гальмує його розвиток [15;19;5;71].

На початкових стадіях формування критично мислення майбутніх психологів потрібно розвивати вміння шукати логічні помилки у оцінці явищ, поведінки, критично мислити у спеціально створених навчальних ситуаціях, вміти застосувати отримані знання на практиці. Зокрема, умовах підготовки у освітньому закладі адекватною моделлю вивчення психодіагностичної та психокорекційної діяльності буде вирішення задач, взятих з реальної психологічної практики О. Пометун представляє такі стадії розвитку критичного мислення як: ознайомлення з інформацією, робота з інформацією з різних джерел, критичне її оцінювання шляхом співставлення різних точок зору, здатності професійно сформулювати власну позицію; добрати аргументи на підтримку обраної позиції, прийняти певне рішення на основі доказів [45;46].

Однією з найбільш ефективних моделей розвитку критичного мислення є освітня модель, розроблена американськими викладачами Дж.Стилл, К.Мередітом, Д.Огл, Ч.Темплом, С.Уолтером: *виклик, усвідомлення змісту, рефлексія*. Вона базується на тому, що в першу чергу студентів потрібно зацікавити темою або проблемою шляхом активізації і актуалізації знань у минулому, навчити робити припущення з цього питання, самостійно визначити мету вивчення конкретного матеріалу, сформувати вміння шукати потрібну інформацію, роздумувати над тим, про що вони дізналися. На стадії «виклик» в першу чергу потрібно актуалізувати знання як своєрідну базу для формування



нових понять, потім формулювати особистісні цілі. На етапі «усвідомлення змісту» - застосовувати роботу з новим понятійним психологічним змістом, спрямованим на послідовне збільшення глибини засвоєння нових знань, узагальненості та розуміння можливості їх практичного застосування. На етапі «рефлексія» - проводити аналіз та оцінку діяльності по досягненню мети, виокремлювати труднощі, досягнення, готовність до аналізу понять у алгоритмі оцінювання. Важливим кроком до розвитку критичного мислення можна вважати планування [57].

Грунтовні дослідження можливостей розвитку критичного мислення проводив С.Терно. Науковець вважав основним - створення проблемних ситуацій, підбір відповідного для майбутнього фахівця матеріалу, надання на лекції неповного обсягу інформації, створення суперечливих, проблемних ситуацій, врахування думок студентів [64].

А.Авершин, Є.Архіпова, О.Ковалевська, Р.Енніс підкреслювали важливість інтерактивних форм розвитку критичного мислення, діалогічність, дискусійність вирішення питань на практичних заняттях [2;76]. В.Сторож узагальнював характеристики критичного мислення (зокрема, допитливість, загальна інформованість, широта суджень, гнучкість, готовність не тільки бачити, але й визнавати помилку; організованість; наполегливість у пошуках інформації; самостійність), виокремив важливі умови для його розвитку:

- виховання потреби до саморозвитку, тенденції до постійного самовдосконалення та соціальну спрямованість;
- формування культури критичного мислення у суб'єкта найближчим оточенням та інститутами соціалізації;
- розвиток навичок критичного мислення у процесі вирішення проблемних задач;
- розвиток рефлексії [55].

О.Тягло надав свій погляд на умови розвитку критичного мислення: формулювання цілей, підбір відповідних засобів навчання, які створюють ситуацію розмірковування, наповнення змісту проблемними завданнями з їх

поступовим ускладненням, використання діалогів, ситуацій вибору. Розвиваючи критичне мислення допускається право на помилку, яке встановлюється у рефлексії [63].

Узагальнюючи, можна виділити тотожність основних вимог до розвитку критичного мислення будь-якого фахівця з метою підвищення його конкурентноздатності, можливість такого процесу при створенні відповідних умов у вищому освітньому закладі.

Узагальнюючи теоретичний огляд можна зазначити, що існує значна кількість досліджень (та дефініцій) критичного мислення, зокрема як складного процесу розумової діяльності людини, який дозволяє глибоко аналізувати, оцінювати та робити обґрунтовані висновки щодо певної ситуації в різноманітних аспектах нашого життя. Психологічними особливостями критичного мислення майбутніх психологів є здатність аргументувати прийняті рішення, критично рефлексувати, логічно опрацьовувати отриману інформацію, шукати альтернативні варіанти вирішення проблеми клієнта. В умовах освітнього закладу можливо розвивати критичне мислення в спеціально створених умовах.

## Розділ 2.

# ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

### 2.1. Організація та хід констатувального етапу.

Наше дослідження тривало з грудня 2023 до вересня 2024 навчального року на базі психолого-педагогічного факультету Криворізького державного педагогічного університету. Проводилося у онлайн режимі з використанням можливостей платформи Google. Вибіркова сукупність сформована рандомно, представлена 37 студентами - майбутніми практичними психологами III та IV курсів очної та заочної форми навчання. Емпіричні дані було отримано шляхом індивідуального опитування, тестування.

Психологічне дослідження підпорядковувалося певним принципам, які визначали його характер. Зокрема:

- *принцип безпеки* досліджуваного, який гарантував, що процес, результати дослідження не шкодили ментальному здоров'ю учасників, був етичним, добровільним;

- *принципи об'єктивності та компетентності*, який передбачав ретельну науково-теоретичну, практичну підготовку експериментатора-психолога до діагностики;

- *принцип детермінізму (причинності)*, він надавав можливість не тільки визначити кількісні результати діагностики, а й надати їм якісний аналіз;

- *принцип системності*, завдяки якому вивчення критичного мислення проходило у взаємозв'язку з іншими психічними процесами та властивостями.

Дослідження було емпіричним, спрямованим на отримання даних за допомогою різноманітних методів та методик, констатувальним. Воно проходило на наступних етапах.

1. *Підготовчий*. На ньому ми сформулювали проблему (критичне

мислення та можливості його розвитку у майбутніх практичних психологів); сформувавши припущення щодо таких можливостей при певних умовах освітнього закладу, розробили план дослідження.

2. *Основний.* Саме на ньому проводилася діагностика рівня критичного мислення за обраними методиками, розробленим питальником, надавався якісний та кількісний аналіз отриманим результатам.

3. *Заключний* передбачав інтерпретацію отриманих результатів та розробку програми розвитку критичного мислення для подальшого упровадження.

У ході дослідження використано наступні методи та методики діагностики.

Авторський питальник, який дозволяв визначити рівень самооцінки критичного мислення, ступінь уявлення досліджуваних щодо структури, функцій критичного мислення. Питальник було складено на основі опрацьованих науково-психологічних досліджень і містив 10 запитань (див. рис.2.1.1.):

<p><b>Шановні майбутні психологи!</b></p> <p><b>Просимо вас надати відповіді на наступні питання:</b></p> <p>1.Продовжіть, будь ласка, речення «Критичне мислення - це...»</p> <p>2.Як ви вважаєте, чи розвинене у вас критичне мислення? Оцініть рівень розвитку вашого критичного мислення по шкалі від 1 (низький рівень) до 10 (дуже високий рівень).</p> <p>3.У яких ситуаціях застосовується критичне мислення?</p> <p>4.Чи здатні ви піддавати сумніву, критиці, аналізу отриману інформацію?</p> <p>5.Чи здатні ви приймати продумані рішення на основі висновків, аналізу отриманої інформації?</p> <p>6.Чи здатні ви оцінювати судження себе та інших обґрунтовано, з точки зору логіки?</p> <p>7.Чи рефлектуєте ви у процесі вирішення професійних задач?</p> <p>8.Чи важливим для практичного психолога є розвиток критичного мислення?</p> <p>9.Чи можливо розвинути критичне мислення? На яких дисциплінах?</p> <p>10.Чи згодні ви прийняти участь у програмах розвитку критичного мислення?</p> <p style="text-align: center;"><b>Дякуємо за відповідь</b></p>
---

**Рис.2.1.1.** Питальник самооцінки критичного мислення

Для визначення рівня розвитку критичного мислення упроваджено «Тест

критичного мислення» Л.Старкі (Starkey, 2004), адаптований українською дослідницею О.Луценко. Перекладений тест перевірено на конвергенту валідність та може використовуватися з досліджуваними від 17-18 років до 60 [36].

Тест містить 27 завдань (питань та тверджень), для вирішення кожного пропонується 4 варіанти відповіді, з яких можна вибрати один, відповідно набравши від 1 до 27 балів. Час проведення - обмежено (30 хвилин). Тест перевіряє саме ті показники, які виділяються у всіх опрацьованих наукових публікаціях з теми:

- здатність людини до оцінювання інформації;
- рівень індуктивного та дедуктивного мислення;
- продуктивність у кількості варіантів вирішення проблеми;
- вміння знаходити відповідні інформаційні ресурси;
- вміння відрізнити пояснення від аргументів;
- визначення актуальності проблеми тощо.

Отримані результати визначають рівень розвитку критичного мислення (дуже високий, високий, середній, низький, дуже низький) та дають можливість проаналізувати, які завдання були складними для досліджуваних. На основі цієї інформації можна сформулювати рекомендації щодо розвитку критичного мислення.

Також було використано ряд тестових завдань для перевірки механізмів (операцій) мислення: аналізу, синтезу, порівняння. Зокрема:

- «Методика виділення суттєвих ознак», у якій потрібно підібрати для стимульного слова два інших, без яких подібне слово не може існувати. Наприклад, «Сад (рослина, собака, паркан, земля, садівник)»;

- «Методика визначення закономірностей (різного ступеню важкості). Наприклад, О,Д,Т, Ч, П, Ш, С.....»;

- «Методика визначення та порівняння понять» («тюльпан-троянда», «черевики-олівець»).

Визначення рівня розвитку (та подальше удосконалення) критичного

мислення можливий за допомогою вирішення навчальних кейсів, які розробляються на основі реальних випадків з практики працюючих психологів. Наприклад,

*Олена К., 35 років стала потерпати від відчуття себе нещасливою. У неї постійно поганий настрій, що негативно позначається на взаємовідношеннях з чоловіком, дитиною, оточуючими, колегами, керівництвом. Дратується навіть з незначних подразників. У жінки побільшало негативних думок, рівень особистісної та ситуативної тривожності зростає (Жінка хвилюється за все, боїться обстрілів, хвороби, втрати роботи, зниження рівня знань у дитини, погіршення сексуальних стосунків з чоловіком, критики керівництва). Прагне контролювати всі сфери свого життя: починає робити справу, але часто не закінчує (чи відкладає) почате. Вважає, що у неї важка депресія.*

У таких професійних кейсах присутні: причинність запиту, інформація про психологічні особливості клієнта (наприклад, данні психодіагностичного дослідження), наявна реальність діагностичного випадку. Оцінювався процес вирішення кейсів за такими критеріями: час вирішення, якість професійного аналізу кейсу, оцінка релевантності упровадженого діагностичного інструментарію, кількість висунутих гіпотез, пошук причин конкретного стану суб'єкта, здатність до рефлексування. Вирішення кейсів оцінювалося за шкалою від 1 бала до 4 балів. 1 бал виставлявся за примітивно-побутовий підхід до роботи з кейсом, відсутність наукової термінології, незнання змісту відповідних методик для діагностики, складності у висуненні гіпотез, низький рівень рефлекс

Для визначення рівня розвитку мислення, спрямованості; емоційної стабільності, самостійності обрано деякі шкали з «16-факторного особистісного питальника Р.Кеттела»:

- фактори *B+* та *B-* для визначення здатності до аналізу, спрямованості формулювати усвідомлені висновки тощо;

- фактори *C+* та *C-* для визначення емоційної стабільності, зрілості, впевненості, сміливості у вирішенні складних задач;

- фактори  $Q1$ -  $Q2$  - для визначення прагнення до самостійних рішень та дій.

Для опрацювання результатів діагностичних досліджень застосовувалися статистичні методи: описова статистика, математичні методи аналізу даних (кореляційний аналіз К.Пірсона) для визначення взаємозв'язку між характеристиками критичного мислення та особистісними рисами прагнення до його розвитку.

## **2.2.Якісний та кількісний аналіз результатів емпіричного дослідження**

Наш емпіричний етап дослідження починався зі звернення до майбутніх психологів щодо важливості розвивати критичне мислення та необхідності діагностики рівня його розвитку.

Безпосередньо дослідження починалося з аналізу відповідей питальника самооцінки рівня критичного мислення. Отримано наступні результати:

- 96,3 % опитаних визнають важливість розвитку критичного мислення для майбутньої фахової діяльності (питання 8) та впевнені у можливості його розвитку (питання 9). Вважають, що для розвитку критичного мислення найбільш сприятливими освітніми предметами є історія, філософія, психологія, педагогіка;

- всі опитані готові до участі у програмі розвитку критичного мислення (питання 10).

Відповіді на мотиваційні питання свідчать про усвідомлення важливості проблеми розвитку критичного мислення та наявності мотивації до цієї активності.

У відповідях на питання 4 («так» - 80%),5 («так» - 75%), 6 («так» - 78%) можна простежити ознаки соціальної бажаності. У подальшому дослідженні (зокрема, при вирішенні професійних кейсів), уточнюючих бесідах майбутні психологи демонстрували нездатність виділити сумнівну (незрозумілу) інформацію, зробити декілька обґрунтованих висновків, підібрати аргументи.

Такий стан речей ми пояснюємо недостатнім практичним досвідом опитаних.

Щодо рівня рефлексії у майбутніх психологів, то вона (за даними опитування) має:

- у 5,4% (2 осіб) - високий рівень;
- у 40,5 % (15 осіб) - середній;
- у 20 осіб (54%) - низький.

Було дано 17 розгорнутих визначень критичного мислення (питання 1). За результатами кількісного контент-аналізу визначення критичного мислення, де у якості одиниці аналізу була прийнята описова характеристика критичного мислення (слово або словосполучення) виділено категорії з найбільшою вагою: рефлексивність (21 особа), метод пізнання (19 осіб), аналіз (17 осіб), породження аргументів, визначення правдивості-неправдивості аргументів, оцінка фактів, процес вирішення завдань, усвідомлення різноманітності.

У відповідях спостерігаються такі варіанти, коли майбутні психологи (24,7% відповідей), розкриваючи сутність поняття «критичне мислення», говорять про *«вирішення задач, проблем»*, не акцентуючи увагу на тому, що їх професійна діяльність - це процес вирішення цих задач. Не використовували студенти наукову лексику (*«оперування категоріями»*, *«формування понять»*), з операцій критичного мислення 71,3% опитаних називали тільки аналіз та синтез. Фіксувалися такі відповіді: *«критичне мислення - це як фільтр, через який пропускають різні поняття, судження»*; *«це те, що повинно бути у кожної розумної людини»*; *«це коли можна з розрізнених думок побудувати ланцюжок»*, *«коли ти не віриш отриманій інформації, а перевіряєш її»*, *«здатність постійно задаватися питанням - а навіщо?»*, *«можливість проаналізувати та надати нестандартне рішення» тощо*

Тобто, узагальнюючи, можна виділити, що в уявленнях про критичне мислення студенти бачать регуляторну, мотиваційну, рефлексуючу функції.

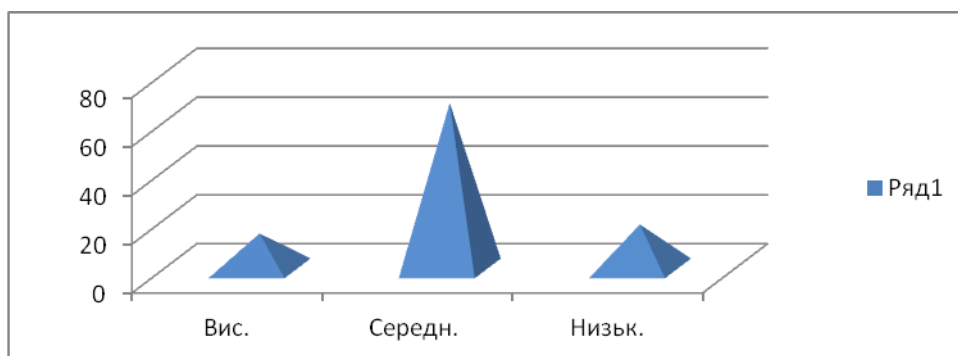
У відповідях на питання, де застосовується критичне мислення визначено основні наступні:

- у складних життєвих, професійних ситуаціях;



- у ситуаціях вибору; у процесі аналізу та оцінки ситуації вибору;
- у міжособистісній взаємодії для оцінки людини;
- при отриманні необхідної інформації;
- у навчальному процесі.

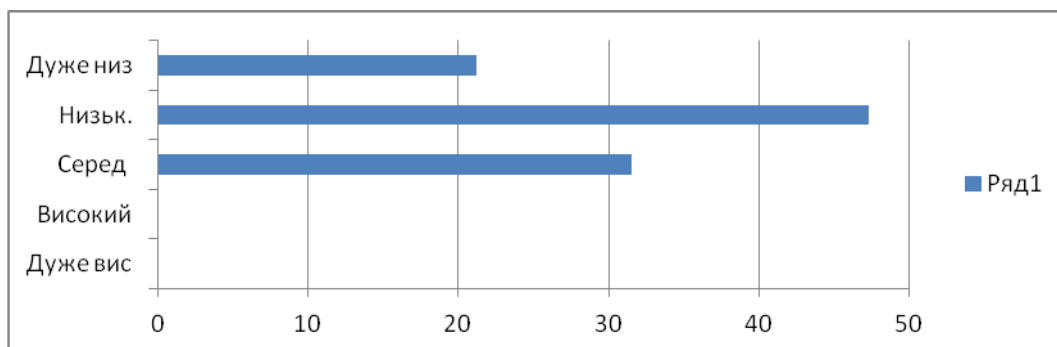
В узагальненому вигляді самооцінка рівня розвитку критичного мислення представлена на рис.2.2.1.



**Рис. 2.2.1.Самооцінка рівня критичного мислення (n=37).**

Дані Q-методу відповідають кривій Гаусса та спрямовують на більш глибоке дослідження рівня розвитку критичного мислення за допомогою T-методу (тестування).

Як зазначалось у розділі 2.1. було обрано тест Л.Старки (в інтерпретації О.Луценко). Тест не тільки адаптований до української аудиторії, осучаснений, він охоплює різні сфери життя, де компоненти критичного мислення проявляється всебічно. Виконання тесту потребувало вкластися у 30 хвилин, ті завдання, на які не хватило часу вважалися невиконаними. Отримані результати - на рис.2.2.2.



**Рис. 2.2.2.Рівень розвитку критичного мислення (за тестом Л.Старкі)**

Досить низькі показники (якісно виконано від 10 до 30% завдань) свідчать про недостатній рівень розвитку логіки, індукції, дедукції, складність у пошуці та «фільтруванні» інформації, знаходження причинно-наслідкових зв'язків (чи їх відсутність), відпрацьовування оптимальних рішень в умовах невизначеності та ризику. Але у ході бесіди досліджувані не визнавали обмеженість власних мислительних процесів, так пояснюючи результати:

1. Дуже мала кількість часу для відповіді на питання викладені об'ємними текстами (завдання 4,8,15,18).
2. Недостатність специфічних знань на питання (наприклад, що таке - гіпербола, що таке фітопланктон?), хоча це питання передбачає наявність загальнонаукових знань.
3. Важкість орієнтування у назвах сайтів (завдання 15,21).
4. Незв'язаність завдань з майбутньою професійною діяльністю.

Тобто, всі пояснення - екстернального локусу контролю. Не було спроби досліджуваних пояснити низькі результати тестування нездатністю до абстрагування (наприклад, «у 25 завданні мова йде про американських студентів та їх систему оцінювання, якої ми не знаємо» або «я не користуюся банківськими кредитами» - завдання 26); відсутністю вмінь до встановлення причинно-наслідкових зв'язків (з.8,19); зловживання індуктивними міркуваннями (з.19,20); складність у формулюванні декількох варіантів вирішення проблем, розпізнавання реальної проблеми (з.5,23). Так, у завданні 23 зрозуміло, що загублений розклад і пропуск екзамену має гірші наслідки, ніж незнайдена книга чи переживання хвороби викладача. Також складною виявилася можливість знаходити та оцінювати відповідні інформаційні ресурси (хоча назва сайту [www.autotrader.com](http://www.autotrader.com) самою назвою несе більше інформації ніж [www.betterbusinessbureau.org](http://www.betterbusinessbureau.org)). Важливим для майбутнього психолога є здатність оцінювати факти, отримані у ході роботи з клієнтом, але помилки досліджуваних при виконанні завдання 24 («який з доводів найбільш важливий при оцінці фактів») це не підтверджує. Складність викликали також вміння до

постановки цілей (з.12), це вплинуло і на хід вирішення кейсів (наступний етап нашої діагностики).

У процесі вирішення кейсів (зокрема, випадок Олени К., 35 років) було визначено наступні недоліки.

1. Складність у плануванні ходу вирішення кейсу, усвідомлений вибір найбільш ефективних способів вирішення.

2. Нездатність адекватно оцінювати правильність вирішення кейсу, пропонувати декілька варіантів причин виникнення ситуації.

3. Слабкість у визначенні понять, узагальнень, встановлені аналогій, класифікацій, формулюванні висновків.

4. Відсутність логічних аргументів у процесі вирішення кейсів.

5. Проблемність у формуванні причинно-наслідкових зв'язків.

Середній показник на шкалі оцінювання у групі - 1,8-2,1 бали. Досліджувані пропонували такі варіанти вирішення, зокрема, даного кейсу: заспокоїти словами *«це спостерігається у всіх, це нормально, я сам таке переживаю»*; *«закінчиться війна - стане легше»*, *«потрібно заспокоїтися - робити дихальну гімнастику»* тощо. Формулювання питань з проблеми було надмірним, але беззмістовним (*«А що ви думали у цей момент?»*, *«А чому ви таке відчували?»*). Спостерігалася значна кількість відповідей, спрямованих на видачу готового алгоритму дій: 1,2,3.... Наприклад, *«запросити на тренінг»*.

Зрозуміло, що незначний практичний досвід майбутніх психологів гальмував процес вирішення кейсів, робив його примітивно-побутовим, але й давав привід визначити низький рівень теоретичних, науково-психологічних знань. Саме вони вчать майбутнього психолога якісному формулюванні питань, методам створення відчуття психологічного комфорту, планування роботи з клієнтом тощо. Крім того, майбутньому психологу потрібно більш широке знайомство з кращими практиками роботи досвідчених психологів.

Слід зазначити, що при виконанні тестових завдань перевірки операцій мислення (виділення суттєвих ознак, визначення закономірностей, порівняння понять) результати були вище (дивись таблицю 2.2.1.):

Таблиця 2.2.1.

**Рівень розвитку операцій мислення (n=37)**

<b>Рівень розвитку мислительних процесів</b>	<b>Виділення суттєвих ознак (к-сть, %)</b>	<b>Визначення закономірностей (к-сть, %)</b>	<b>Порівняння понять (к-сть, %)</b>
<b>Високий</b>	<b>3 (8,1%)</b>	<b>6 (16,2%)</b>	<b>16 (43,2%)</b>
<b>Середній</b>	<b>27 (72,8%)</b>	<b>15 (40,5%)</b>	<b>14 (37,8%)</b>
<b>Низький</b>	<b>7 (18,9%)</b>	<b>16 (43,2%)</b>	<b>7 (18,9%)</b>

Передусім, слід зазначити, що ці завдання досліджувані виконували з більшим задоволенням та зацікавленістю, ніж попередні тому що їх неодноразово використовували на практичних заняттях з психології. При вирішенні цих завдань не потрібно було враховувати додаткові факти, активізувати знання з вікової психології, психологічного консультування, діагностики.

Так, виділення суттєвих ознак демонструвало, що досліджувані можуть послідовно розмірковувати, використовувати логічні зв'язки, оперувати поняттями, систематизувати, класифікувати дані відповідно до законів логіки.

При виконанні завдань з пошуку закономірностей (пошуку у послідовному рядку елементів) досліджувані виявляли регулярні, стійкі взаємозв'язки у кількості, властивостях, явищах об'єктів, порівнювали, класифікували, робили висновки.

Найбільш вдалим було у досліджуваних порівняння понять, у ході якого активізувалося асоціативне мислення, створювалися розумові конструкти, які дозволяли класифікувати інформацію, згрупувати об'єкти за певними ознаками, орієнтуватися у оточуючому світі. Найлегше було порівнювати за ознаками відмінності, важче - за ознаками схожості.

Також на констатувальному етапі нами було використано декілька шкал з 16-факторного питальника Р.Кетела. Зважаючи на тему нашого дослідження вважали за потрібне визначити не тільки рівень розвитку критичного мислення (*фактори B+ та B-*), а також деякі властивості досліджуваних, які сприятимуть

(чи гальмуватимуть) процес його покращення (розвитку). Тому вибрано питання зі шкал: *C+ та C-* для визначення емоційної стабільності, зрілості, впевненості, сміливості у вирішенні складних задач; *Q1- Q2* - для визначення прагнення до самостійних рішень та дій.

Для аналізу кореляційних зв'язків між основними шкалами використаних діагностичних методик було застосовано коефіцієнт кореляції за методом Пірсона, який широко вживається для оцінки рівня лінійної залежності між змінними.

У ході емпіричного дослідження було проведено аналіз зв'язків між різними психологічними характеристиками та рівнями критичного мислення, що є ключовим для розуміння психологічних засад розвитку критичного мислення як базової компетенції майбутнього фахівця. Дослідження виявило позитивні кореляційні зв'язки між дуже низькими показниками критичного мислення за методикою Л.Старкі та обмеженим мисленням (фактор В за тестом Р. Кеттелла) і емоційною нестабільністю (фактор С), з кореляціями відповідно  $r = 0,672$  і  $r = 0,567$  (табл. 1). Це може свідчити про те, що низькі рівні критичного мислення асоціюються з менш розвинутими когнітивними здібностями та вищою емоційною нестабільністю.

Ці результати підкріплюють гіпотезу про тісний зв'язок між критичним мисленням та загальною психологічною стабільністю особистості. Особливо цікавим є виявлений високий рівень кореляції між дуже низькими показниками критичного мислення та емоційною нестабільністю, що вказує на можливість того, що особи з недостатньо розвиненими навичками критичного аналізу можуть бути більш схильними до емоційних перепадів та менш здатними ефективно керувати стресовими ситуаціями.

При цьому, зв'язок між низьким рівнем критичного мислення та обмеженим мисленням підкреслює значення критичного мислення не лише для аналітичної роботи з інформацією, але й для загальної гнучкості мислення. Обмежене мислення може обмежувати особистість у здатності адаптуватися до

нових ситуацій, шукати альтернативні рішення та відкрито сприймати нову інформацію.

Таблиця 2.2.2.

### Змінні кореляційних коефіцієнтів Пірсона

		Низ.пок. . Стракі	Емоц.нес таб. (С-)	Обмежене мислення (В- )	Низ.кр ит.мис лення	Консерва тизм	Сер.пок.кр ит.мислен.	Розвинуте мислення (В+)
Низ.пок. Старкі	Кореляція Пірсона Знач.	1	,567** ,002	,672** ,002	,502** ,001	,304 ,002	-,215 ,171	-,298 ,055
Емоційна нестаб. (С-)	Кореляція Пірсона Знач.	,567** ,002	1	,060 ,705	-,037 ,815	-,202 ,001	-,4169 ,002	-,104 ,511
Обмежене мислення (В-)	Кореляція Пірсона Знач.	,672** ,002	,260 ,069	1	-,182 ,249	-,284 ,069	-,224 ,154	-,025 ,877
Низ.крит. мислення	Кореляція Пірсона Знач.	,302 ,002	-,037 ,815	-,182 ,249	1	,456* ,002	-,045 ,776	,030 ,853
Консерва тизм	Кореляція Пірсона Знач.	,504** ,001	-,202 ,001	-,284 ,069	,456* ,002	1	,279 ,074	-,141 ,372
Сер.пок.к ит.мислен ня	Кореляція Пірсона Знач.	-,215 ,171	-,416 ,002	-,224 ,154	-,045 ,776	,279 ,074	1	,674** ,654
Розвинуте мислення (В+)	Кореляція Пірсона Знач.	-,298 ,055	-,104 ,511	-,025 ,877	,030 ,853	-,141 ,372	,674** ,654	1

Менший, але статистично значимий кореляційний зв'язок було зафіксовано між низькими показниками критичного мислення і консерватизмом (шкала Q1), з кореляцією 0,456, що може вказувати на схильність осіб з нижчим рівнем критичного мислення до більш традиційних поглядів. Найбільш позитивні результати були визначені між середніми показниками критичного мислення та шкалами тесту Р. Кеттелла, що відображають розвинуте мислення ( $r = 0,674$ ), емоційну стабільність ( $r = 0,546$ ), та самостійність ( $r = 0,458$ ). Ці зв'язки демонструють, що вищі рівні критичного мислення корелюють з більш високими здібностями до аналізу, емоційною зрілістю та незалежністю в прийнятті рішень.

Ці результати підкреслюють важливість критичного мислення не тільки як інструменту для ефективного аналізу та оцінки інформації, але й як ключового фактора, що впливає на психологічні характеристики особистості. Зокрема, кореляційний зв'язок між низькими показниками критичного мислення і консерватизмом вказує на можливість того, що особи з менш розвиненими навичками критичного аналізу схильні приймати ідеї та переконання без глибокого їх осмислення, що може сприяти утриманню традиційних або консервативних поглядів. З іншого боку, висока кореляція між середніми та високими показниками критичного мислення і позитивними шкалами тесту Р. Кеттелла свідчить про те, що здатність критично оцінювати інформацію тісно пов'язана з такими якостями, як емоційна стабільність і самостійність. Це може вказувати на те, що розвиток критичного мислення сприяє не тільки інтелектуальному розвитку, але й формуванню стійкої емоційної структури особистості та здатності до незалежного прийняття рішень.

Отже, результати кореляційного аналізу підкреслюють важливість розвитку критичного мислення для формування висококваліфікованих фахівців, здатних до самостійного аналітичного мислення, стабільних у емоційному плані та відкритих до нових ідей, що є ключовими компетенціями в сучасному динамічному світі.

Узагальнюючи результати констатувального етапу зазначимо, що підібрані різноманітні методик та методики дослідження дали змогу визначити:

- уявлення досліджуваних про феномен «критичне мислення», сфери застосування, важливість його розвитку;
- здатність зробити самооцінку рівню критичного мислення, рефлексії;
- реальний рівень критичного мислення за бланковою методикою Л.Старки (переважає низький та дуже низький рівень);
- середній показник на шкалі вирішення практичних кейсів у групі - 1,8-2,1 бали;

- перевагу середнього рівня розвиненості механізмів критичного мислення (72,8% при виділенні суттєвих ознак; 40,5% при визначенні закономірностей; 37,8% у процесі порівняння).

Кореляційний аналіз (за методикою Пірсона) підкріпив гіпотезу про тісний зв'язок між критичним мисленням та загальною психологічною стабільністю особистості, що плануємо врахувати при розробці розвивальної програми.



### Розділ 3.

## МОЖЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ЯК БАЗОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

### 3.1. Обґрунтування теоретико-методологічних засад програми розвитку критичного мислення майбутніх психологів

Проведений аналіз науково-теоретичної літератури дозволяє виокремити у якості важливих орієнтирів удосконалення професійного мислення майбутніх психологів розвиток критичного мислення, врахування когнітивно-стильової організації мислення, розвиток діагностичного мислення. Для працюючого практичного психолога критичне мислення (завдяки оцінці та аналізу суджень, умовисновків, логічних відношень) виконує відбір контрпродуктивного досвіду та засобів реагування, виділяє оптимальну спрямованість пошуку вирішення проблеми.

Критичне мислення психолога дозволяє:

- критично опрацювати наукову літературу і Інтернет-матеріали;
- всебічно проаналізувати ситуацію;
- визначити причинно-наслідкові зв'язки;
- висунути припущення щодо вирішення проблеми;
- прийняти коректне клінічне рішення.

Все вищеназване свідчить про необхідність усвідомлювати власні помилки, обирати стратегії, оцінювати ресурси для вирішення проблеми клієнта, що можливе лише за умов розвиненого критичного мислення. При відсутності таких мета когнітивних компетенцій можуть виникати когнітивні спотворення, які вплинуть на інтерпретацію діагностичних даних, призведуть до неправильних рішень у роботі з клієнтом.

Формувати критичне мислення потрібно постійно, системно, в умовах освітнього закладу на етапі професійного становлення. Помилково було б

зазначити, що це можливо лише за рахунок підвищення рівня поінформованості чи фрагментарного опанування окремих тренінгових вправ.

Утім, підготовка практичних психологів у сучасному освітньому закладі (особливо в умовах тривалого дистанційного навчання) майже не змінює існуюче у психологів побутове психологічне мислення. Навчання дещо академічне, відірване від особистісного психологічного досвіду здобувача освіти, не завжди відповідає вимогам реальної практики, спрямоване на запам'ятовування навчального матеріалу (наприклад, кількість та назви шкал методик).

Тому наше подальше наукове дослідження було орієнтовалося на розробку розвивальної програми, у ході якої б активізувалася діяльність щодо аналізу, синтезу, оцінки інформації, здатності до встановлення причинно-наслідкових зв'язків, покращення практичних навичок роботи з клієнтом на основі розвинених властивостей критичного мислення. Така програма розвитку критичного мислення майбутніх психологів була розроблена на основі аналізу науково-методичної літератури [29;39;56;67], **метою програми** було:

- підвищити рівень критичного мислення з побутового до наукового, сформованого;

- сформувати навички вирішення проблем клієнта з позицій здатності до всебічного аналізу, оцінки достовірності, зваженості, пошуку взаємозв'язку між явищами, структурованості, відкритості новому досвіду.

Відповідно були сплановані умови розвитку критичного мислення, які передбачали активізацію інтересу до процесу підвищення рівня критичного мислення, посилення відповідної мотивації, врахування індивідуально типологічних властивостей учасників. Для програми були підібрані відповідні матеріали та методи.

У основу розробки програми було покладено такі принципи формування критичного мислення:

- *інформаційної насиченості* учбового та практичного матеріалу для використання аргументів, доказів, заснованих на конкретних фактах, даних;

- *соціальної обумовленості* (тому що, критичне мислення - мислення соціальне);

- *комунікативності* у процесі осмислення проблеми, її обговорення у спорах, дискусіях, дебатах;

- *проблемності* змісту матеріалу;

- *підвищення мотивації* та потреби у знаннях;

- *наочності, доступності, достовірності* інформації;

- *наступності навчання*. Цей принцип сформований на доказах можливості розвинути критичне мислення можна у будь-якому віці, без спеціального попереднього навчання.

Розвивальна програма орієнтувалася в першу чергу на органічне поєднання теоретичних знань (з увідомленням їх важливості), вміння роботи з науковою літературою (узагальнювати, систематизувати, визначати головне), потребою переносити набуті знання на практику роботи.

Зважаючи на відсутність у досліджуваних достатнього практичного досвіду роботи, виникає потреба у збільшенні інтерактивних форм роботи, використанні матеріалів з практики роботи психологів, класичних прикладів з діагностико-корекційної роботи, спілкування з психологами-практиками.

Основною вимогою до розвивальної програми стала системність та послідовність етапів. Вона полягала у поєднанні таких компонентів:

- *соціально-перцептивного*, завдяки якому визначалася швидкість мислительних процесів, передбачалася висока продуктивність розумової діяльності, вольова регуляція. Цей компонент у основі має сприймання - вміння формувати адекватний образ предмету та висуває наступні вимоги до особистості: емпатійні здібності, критичне, рефлексивне мислення, вміння ідентифікувати себе з суб'єктом взаємодії та його проблемами;

- *мотиваційно-ціннісного*, який формував уявлення про соціальну важливість професії та важливість розвитку критичного мислення для її успішного протікання;

- *когнітивно-оціночного*, який не тільки підсилював адекватність уявлення

про свою професію, надавав здатність розділити знання отримані у процесі навчання на «придатні до застосування», «непридатні до застосування», а й дозволяв визначити власний рівень розвитку когнітивної сфери (зокрема, критичного мислення);

- теоретико-просвітницький, на якому оновлювалися (формувався) теоретичні знання щодо важливості критичного мислення та шляхів його застосування у практиці роботи;

- рефлексивний, завдяки якому можна визначити ефективність проведеної роботи щодо розвитку критичного мислення.

Принцип наступності навчання доводить можливості розвинути критичне мислення можна у будь-якому віці, без спеціального попереднього навчання. Ми плануємо працювати з юнацьким віком.

Н.Токарева, О.Скрипченко зазначали, що юнацький вік - критичний період у розвитку критичного мислення, тому що саме у цей час відбувається інтенсивне формування особистості. Саме критичне мислення відіграє важливу роль орієнтації у життєвих подіях, професії, швидкозмінному світі. Критичне мислення дозволяє піддавати сумніву отриману інформацію, знижувати віру в авторитети, оцінювати власні помилки.

Саме юнацький вік сприятливий для розвитку критичного мислення, на що впливають такі фактори:

- егоцентризм, який здатен підвищити рівень інтелектуального експериментування та генерації творчих ідей;

- посилення творчого потенціалу, який можна використовувати для розвитку критичного мислення;

- теоретичне мислення, що допускає абстрактне розмірковування, розуміння гіпотетичних відношень у складних абстрактних судженнях;

- соціальне «дозрівання», яке дозволяє розуміти людей, встановлювати міжособистісні стосунки, оцінювати їх діяльність та поведінку;

- рівень психічного розвитку, при ньому активізується критичне відношення до змісту знань;

- самостійна розумова діяльність, яка є передумовою розвитку критичного мислення.

Крім того, в юнацькому віці сформована самовизначеність, вона дозволяє піднятися на рівень відносної зрілості, а відносна стійкість (та адекватність) самооцінки забезпечує потребу у такому самовизначенні (професійному, зокрема). Також, адекватна самооцінка може підвищувати оптимістичні погляди на себе, свої можливості, що можна врахувати у процесі розвитку критичного мислення [8;49].

Наведені обґрунтування були базою для розробки програми розвитку критичного мислення для підвищення соціально-психологічної компетентності практичних психологів.

### **3.2. Програма розвитку критичного мислення, формування соціально-психологічної компетентності майбутніх практичних психологів**

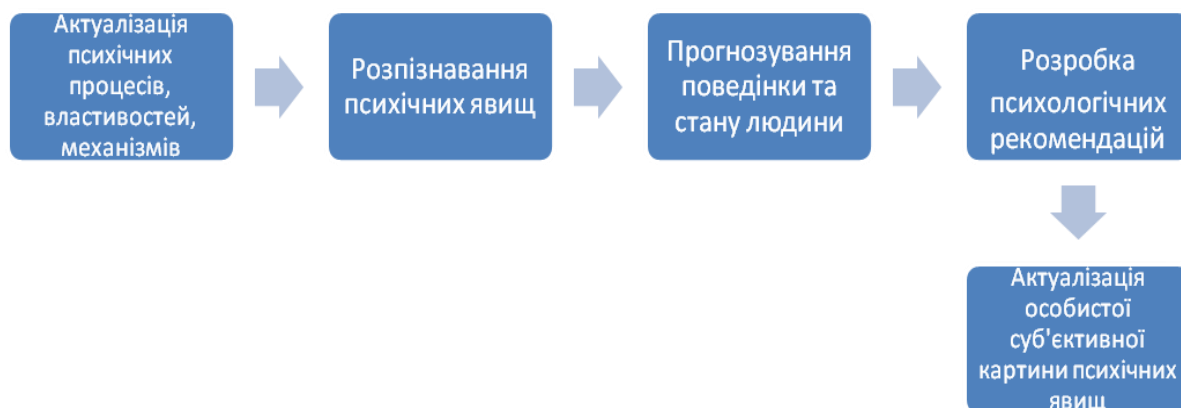
Можливості формування (розвитку) критичного мислення досліджував ще Д.Дьюї [47]. На думку науковця для цього потрібно:

- бути готовим до планування власної пізнавальної діяльності;
- наполегливість у досягненні результатів;
- готовність до самокорекції власних помилок;
- пошук компромісних рішень;
- усвідомлення процесу пізнання.

Проблема стимулювання такого процесу розвитку можлива лише за умов наявності відповідних теоретичних знань, усвідомлення раніше набутого досвіду.

Індивідуальність траєкторії розвитку критичного мислення майбутніх психологів досягається варіативністю предметного змісту завдань, які використовуються. Їх можна змінювати в залежності від мотивації учасників, рівня пізнавальної активності, індивідуальних особливостей. В узагальненому

вигляді процес розвитку критичного мислення можна представити так (дивись рис.3.2.1.)



**Рис.3.2.1.Процес розвитку критичного мислення практичного психолога**

Такий підхід до можливостей розвитку критичного мислення практично співпадає з практикою розвивального навчання В.Давидова, що підкріплює наше переконання у правильності структури розвивальної програми.

У практичній психології існує достатня кількість різноманітних програм, тренінгів щодо розвитку критичного мислення. Найбільш відомою є програма розвитку критичного мислення Д.Халперна, Ч.Темпла, С.Уолтера, яка формується з трьох етапів: виклику, осмислення, рефлексії. У розробці нашої програми ми використовували деякі найбільш ефективні форми та методи з означеної програми.

На таблиці 3.2.1. представлена програма розвитку критичного мислення практичного психолога.

Таблиця 3.2.1.

#### **Програма розвитку критичного мислення майбутніх психологів**

<b>Стадія, тривалість</b>	<b>Мета</b>	<b>Методи роботи</b>	<b>Очікувані результати</b>
<b>Мотиваційна</b> 1зан.х90 хв.	1.Формування зацікавленості у роботі.	Планування діяльності, визначення цілей.	Формування потреби у саморозвитку, розвитку когнітивної

	2.Актуалізація наявних знань щодо когнітивної сфери і можливостей її розвитку	Дискусія «Чи потрібне критичне мислення практичному психологу». Калейдоскоп фактів.	сфери. Формування внутрішньої мотивації щодо розвитку критичного мислення
<b>Когнітивно-оціночна.</b> 1 зан.х90 хв.	1.Визначення рівня розвитку критичного мислення 2.Аналіз власних мислительних операцій. 3.Встановлення ступеню розуміння необхідності розвитку критичного мислення, змісту матеріалу з яким потрібно працювати	Діагностика, самодіагностика когнітивної сфери. Систематизація інформації.	Покращення вмінь діагностики, самодіагностики, якісної та кількісної обробки результатів
<b>Теоретико-просвітницька</b> 5 зан.х 45 хв.	1.Формування навички встановлення причинної залежності 2.Формування вмінь вирішення проблемних завдань з активізацією критичного мислення. 3.Збільшення можливостей практичного опрацювання вмінь та навичок	Теоретико-пізнавальні екскурси у когнітивну сферу. Аналіз наукових текстів з записом в узагальненому вигляді. Обговорення якості інформації. Обмін думками Створення, вирішення кейсів. Інтерактивні, творчі завдання. Зустріч з психологами-практиками. Робота з твердженнями «true-not true»	Підвищення рівня теоретичних знань щодо властивостей критичного мислення, його важливості у практичній діяльності. Формування практичних вмінь та навичок, необхідних для практичної діяльності психолога на основі отриманих теоретичних знань.
<b>Організаційно-оціночна</b> 1 зан.х60 хв.	1.Діагностика рівня розвитку мислительних операцій,	Обробка інформації шляхом аналізу, формулювання питань.	Актуалізація операції порівняння, здатність встановлювати та доводити причинно-

	критичного мислення.  2.Підвищення рівня вмінь вирішення професійних проблем	Вирішення кейсів.	наслідкові зв'язки.
<b>Рефлексивна</b> 1 зан.х 60 хв.	Здатність до аналізу результатів діяльності	Написання есе. Написання самозвіту. Представлення нової інформації у власному баченні, інтерпретації. Сіквейни. Розробка таблиць, презентацій	Розвиток здібності до самоаналізу, визначення помилок, пошук шляхів їх корекції

Щодо змістовного наповнення та упровадження програми слід пояснити наступні моменти. Змістовне наповнення формувалося на основі науково-психологічних публікацій та наявного практичного досвіду психологів. У процесі упровадження програми передбачається створення сприятливого психологічного клімату, індивідуальні та групові форми роботи; підбір матеріалу актуального для досліджуваних.

Зазначимо, що майбутні практичні психологи мають непоганий досвід спілкування, відповідні психологічні знання, соціальні уявлення. Але у цьому досвіді переважають не наукові знання, а побутові уявлення: стереотипи, каузальні схеми, індивідуальні концепції, образи. Зазвичай, вони формуються під впливом знайомих життєвих випадків, науково-популярної літератури (яку легше сприймати), фільмів жанру «психологічний трилер».

Тому, в першу чергу потрібно актуалізувати саме наукові знання з послідовним зануренням у професійну діяльність, інтерактивний тренінг необхідних навичок, практичне закріплення та формування мета когнітивних стратегій і логіки професійного психолога. Надзвичайно ефективним на даному етапі для розвитку критичного мислення є вирішення діагностичних кейсів.

Наприклад, вирішення такого кейсу: до психолога звернувся вчитель



початкового класу щодо проблем з навчанням у одного зі здобувачів освіти. Після діагностики, бесід з батьками, учнем визначено гармонічний варіант психічної незрілості, коли емоційна сфера надзвичайно нестабільна, некерована, переважають ігрові інтереси, бурхлива реакція на зауваження тощо. Розроблена корекційно-розвивальна програма, яка перевіряється у вигляді порівняння результатів (відношення до навчання, реакції на зауваження) до та після її упровадження.

При вирішенні такого кейсу задіяні всі мислительні операції. Аналіз дозволяє мисленнєво розчленувати ситуацію, виділити складові елементи (проблеми у навчанні, індивідуально-типологічні властивості здобувача освіти тощо). Синтез дозволяє знайти існуючі зв'язки та відношення (батьківський внесок у виховання, проблеми зі здоров'ям). Абстракція сприяє зосередженню на основному (проблеми з навчанням). Узагальнення дає можливість порівняти результати проведеної роботи, при якому виділяються загальні властивості явища чи об'єкта. Порівняння - одна з основних операцій мислительної діяльності (співставлення явищ, подій, властивостей), що у результаті дозволить провести класифікацію причин, які лежать у основі представленого кейсу.

Саме підсиленою практичною складовою у змісті програми зумовлено підбір таких завдань, які враховували процесуальність розвитку критичного мислення, впливали на активізацію таких розумових дій: аналізу, ідентифікації, порівняння, прогнозування, узагальнення тощо.

Ми припускали, що саме у результаті такої активізації підвищиться розуміння людей (їх особистісних властивостей, психічних процесів, станів). Також сформується професійне розуміння умов виникнення різних психічних явищ (причин, специфіки, можливостей розвитку тощо).

«Практичне» замовлення на критично мислячого фахівця передбачає послідовність у переході від «традиційних», педагогічно спрощених форм та методів роботи до більш складних: від простого повідомлення інформації (чи джерел, де її можна знайти), до організації дискусій, вирішення (від звичайних

до проблемних, розвивальних). Доречним у процесі програми буде здатність вчитися задавати різноманітні питання: на відновлення інформації, розвиток пам'яті; на інтерпретацію (пояснення, тлумачення) тексту; на можливість застосування на практиці; питання, які передбачають нестандартні відповіді; питання для вивлення причинно-наслідкових зв'язків; питання, спрямовані на пошук деталей, особливостей, частин, у єдності та взаємозв'язку з метою узагальнення у єдине ціле; питання на оцінку, які вимагають виказувати власну думку.

Формування безпосередніх основ критичного мислення базується на основі таких принципів:

- вміння висувати та спростовувати припущення;
- ретельна перевірка надійності інформації у роботі з контекстом;
- побудова логічної послідовності у роботі;
- пошук альтернативних рішень та оцінка їх ефективності.

Саме для цього в програмі було заплановано завдання, які сприяли формуванню таких елементів критичного мислення як: здатність аргументувати рішення, які приймаються; здатність до критичного самоаналізу, рефлексії; вміння аналізувати інформацію, що поступає, логічно її осмислювати; вміння знаходити пошук альтернативних рішень (на основі отриманої інформації), передбачати результати прийнятих людиною рішень як на об'єкт, так і на суб'єкт задачі, що вирішується (дивись таблицю 3.2.2.).

Таблиця 3.2.2.

### Завдання для розвитку критичного мислення психологів

Завдання	Розвивальна сутність
<i>Мікродослідження</i>	Відпрацювання навичок на конкретних кейсах, перевірка посилання на наукові дослідження та компетентність експертів
<i>Активізація шляхом сумнівів постановки різноманітних питань</i>	Формування здатності усвідомити можливість помилок, достовірності отриманих результатів, матеріалів

## продовження таблиці 3.2.2.

<i>Класифікація як поєднання декількох однорідних елементів у одну, самостійну одиницю</i>	Формування вміння виділяти ключові слова, шукати помилки, виправляти їх, вміння ранжувати інформацію за ступенем новизни та значущості, розвиток вміння порівнювати, систематизувати, прогнозувати, узагальнювати.
<i>Пошук прикладів застосування критичного мислення у професії</i>	Підвищення мотивації до розвитку критичного мислення, знайомство з особливостями професійної діяльності.
<i>Створення, критичний аналіз та оцінка кейсів</i>	Активізація практичного та теоретичного досвіду, формування вміння створювати та вирішувати кейс за алгоритмом: вибір методу дослідження кейсу: індуктивність чи дедуктивність у роботі з інформацією; ідентифікація з героєм кейсу, рефлексування у різній модальності (оцінка можливого розвитку подій, взаємозв'язку між подіями). Оцінка ситуації з точки зору інших, героя кейсу, визначення пробелми, пошук стратегії рішення, оцінка результатів.
<i>Написання есе аналітичної спрямованості з подальшим пошуком своїх та чужих алогізмів, помилкових суджень</i>	Активізація всіх мислительних операцій
<i>Рішення логічних задач з застосуванням логічних операцій</i>	Активізація здатності до критичного оцінювання власних помилок, пошуку шляхів їх корекції
<i>Робота з твердженнями «true-not true»</i>	Формування вмінь та навичок по доказу, відторгненню застарілих гіпотез
<i>Перенос методів та прийомів критичного аналізу в нові ситуації</i>	Покращення професійних навичок роботи

Також ефективними для розвитку критичного мислення може бути спеціальне навчання процедурі доказів та відторгнень.

Для цього можна використати такі два типи навчальних завдань, спрямованих на формування критичного мислення. Завдання сприятимуть формуванню у досліджуваних розумових дій, які полегшать розуміння сутності психічних явищ (дозволять виявляти умови походження явища):

1. Розпізнавання психічних явищ в умовах реального життя. Воно дозволяє психологу орієнтуватися у психічних явищах (рисах характеру, акцентуаціях, властивостях темпераменту, закономірностях психічної діяльності) - тобто,

розуміти клієнта. Досліджуваним пропонується робота з кейсами, у яснові яких - конкретні життєві ситуації (студент на державній атестації, побут, відпочинок, міжособистісні відношення). Досліджувані повинні визначити, про які психологічні явища йдеться у данному кейсі, дати йому повну характеристику. Ефективність таких завдань доведена дослідженнями, у яких вказані основні труднощі подібної роботи. У досліджуваних викликали утрудження кейси, у яких (на думку досліджуваних) не повинні були фігурувати відповідні їм психічні явища. Наприклад, необхідність мислення вони бачили тільки у умовах навчальної діяльності, але не брали його до уваги у побутових ситуаціях чи встановлені міжособистісних відношень. Труднощі викликали малознайомі для студентів ситуації (наприклад, сімейні конфлікти), що свідчить про недостатню здатність до узагальнення розумових дій. Досліджувані розглядали кейс як частину конкретної сфери життя, хоча мислення - універсальний процес, явище (як і увага, сприймання, емоції), необхідне у вирішенні будь-яких проблем.

2. Завдання на актуалізацію психічних явищ. Наприклад, досліджуваним пропонується описати будь-яку ситуацію, у якій актуалізуються, наприклад, захисні механізми (сила волі, мотивація, мимовільна увага тощо). Після виконання завдання - передбачається групове обговорення. Як правило, при виконанні таких завдань виникають труднощі при створенні відповідних ситуацій (зазвичай, вони однотипові, обмежені наявним досвідом досліджуваних). Важкість виходу за межі ситуації свідчить про: нездатність синтезувати науково-теоретичні знання та практику; недостатній рівень розвитку узагальненості відповідних розумових дій.

У процесі упровадження програми завдання передбачається виконувалися не тільки в аудиторному форматі, але й у вигляді домашніх завдань. Зокрема, наступних:

- Творче завдання «Дерево мислення». Пропонується намалювати дерево, яке символізує етапи становлення та розвитку мислення: від наочно-дійового, репродуктивного до логічного, критичного. За допомогою такого завдання

можна самотійно систематизувати наявні знання, доповнити їх, створити алгоритм розвитку критичного мислення.

- «Герб» - завдання розробки гербового зображення для «Спілки критично мислячих психологів». Для виконання потрібно опрацювати науково-психологічні праці дослідників критичного мислення, визначити основне для кожної ідеї, у процесі опису кожного символу герба висвітлити основний зміст досліджень науковців.

- «Сімейний портрет у інтер'єрі проблем». Групова робота, яка передбачає демонстрацію зображення родини, з детальним описом психологічних проблем кожного її члена, яка потрібно вирішити. Виконання такого завдання актуалізує знання з вікової, диференціальної психології, конфліктології.

- «Критичний погляд» - заздалегідь підготована структурована доповідь з такими компонентами: аналіз проведених сучасних психологічних досліджень; опис джерела інформації; посилання на різноманітні точки зору на такий експеримент; формулювання власної точки зору.

- «Робочий день психолога» - завдання, яке дозволить навчитися перспективному плануванню, моделюванню діяльності, аналізу, рефлексивно співставити свої знання, вміння, навички з тими, які необхідні для її успішного виконання.

- «Переплутані логічні ланцюжки» - з метою розвитку такого компоненту критичного мислення як готовність до планування, коли у тексті (цитатах, фільмах, прислів'ях) знайти логічні помилки, інтерпретувати їх.

- «Примітки на полях» - у ході якого пропонується читати текст науково-побутової тематики, «робити позначки» на полях, які визначають науковість-побутовість, новизну інформації, знання-незнання матеріалу.

- «Візуалізація» - майбутнім фахівцям потрібно у групах візуально зобразити теми занятій з розвитку критичного мислення (малюнок, інфорграфіка, рольова презентація). Обговорення отриманих результатів

дозволяє глибше зрозуміти мету запропонованих завдань.

- «Ромашка Блума» - студентам пропонується відповісти на один з запропонованих питань: простий, уточнюючий, оціночний, практичний, творчий, теоретичний.

- «Маємо те, що маємо». При виконанні такого завдання потрібно детально описати критерії готовності фахівця до прояву критичного мислення у діяльності. Наприклад, визначити рівень розвитку критичного мислення. Зокрема за таким прикладом: низький рівень проявляється у психолога, який не може уважно слухати інших, не завжди сприймає їх позицію, важко долає труднощі, які виникли. У нього викликають утруднення завдання, які потребують повної самостійності, такий психолог весь час прагне знайти «підказки» з різних, навіть неперевіраних джерел. Аргументація присутня, але не дуже переконлива, психолога з низьким рівнем критичного мислення швидко змінює свою точку зору, практично не демонструє творчих проявів у діяльності, все прагне робити по стандарту. Рефлексивні вміння розвинені слабо, йому важко оцінити себе, свою діяльність, виявити допущені помилки. Діяльність майбутнього психолога хоч і усвідомленого характеру, але тільки у операціонально-діяльнісному аспекті. У змістовному аспекті може спостерігатися нерозуміння структури та ступеню прояву критичності мислення.

Узагальнюючи діяльність по створенню програми розвитку критичного мислення, можна зазначити наступне. Критичне мислення психолога дозволяє: критично опрацювати наукову літературу і Інтернет-матеріали; проаналізувати ситуацію; визначити причинно-наслідкові зв'язки; висунути припущення щодо вирішення проблеми; прийняти коректне клінічне рішення.

Формувати критичне мислення потрібно постійно, системно, в умовах освітнього закладу на етапі професійного становлення. Сензитивним періодом до його формування є студентський період (юнацький вік). Ефективним методом для розвитку критичного мислення буде програма, яка складається з

мотиваційно-ціннісного, когнітивно-оціночного, теоретико-просвітницького, рефлексивного компонентів.

## ВИСНОВКИ

1. Здійснено аналіз науково-теоретичних джерел з проблеми критичного мислення, узагальнено інформацію.

Визначено критичне мислення як систему суджень, що застосовується у процесі аналізу явищ, речей, подій з подальшим формулюванням власних висновків. Критичне мислення сприяє об'єктивному погляду на ідеї, рішення, дозволяє визначити достовірність фактів, встановити причинно-наслідкові зв'язки. Критичне мислення – це цілеспрямоване, саморегулююче судження, яке завершується інтерпретацією, аналізом, оцінкою і інтерактивністю, також поясненням очевидних, концептуальних, методологічних, або контекстних міркувань, на яких ґрунтується це судження.

Узагальнено дослідження феномену критичного мислення (починаючи з дефініції, критеріїв, структури) у науково-психологічній літературі, починаючи з зарубіжних наукових праць Д.Дьюї, Д.Халперна, Д.Клустера, М.Ліпмана та інших та вітчизняних психологів Н.Громової, Н.Стеценко, М.Пастухової, С.Терно, О.Тягло, Л.Терлецької, С.Максименка.

Доведено, що сучасний світ потребує мислячих людей, гнучких та адаптованих до змін, відкритих до нових ідей та перспектив, здатних вирішувати складні проблеми, критично ставитись до будь-яких обставин, тобто фахівців з розвиненим критичним мисленням. Вміння аналізувати та порівнювати певну інформацію, конструювати самостійні судження, робити висновки, коректно вести дискусії та об'єктивно сприймати альтернативну інформацію є складними процесами критичного мислення, які важливо розвивати для представників всіх професійних сфер, але особливо для практичних психологів.

Визначено, що незважаючи на актуальності проблеми критичного мислення, можливостей його розвитку у майбутніх фахівців, науково-психологічна література практично не висвітлює особливості такого мислення саме у практичних психологів. Утім, дослідження своєрідності такого



мислення, його структурних компонентів дає підстави екстраполювати їх результати на когнітивну сферу практичного психолога. До них віднесено: здатність аргументувати прийняті рішення, працювати з інформацією (критично оцінюючи її), шукати альтернативні способи вирішення проблем, рефлексувати.

Узагальнено, що майбутній практичний психолог повинен вийти з вищого освітнього закладу зі сформованими навичками: володіння основними засобами пошуку інформації, її обробки, вміння користуватися сучасними інформаційними технологіями (case-технологіями) статистикою, моделюванням, експертними оцінками, які значно покращать якість його діяльності.

2. Означено психологічні засади розвитку критичного мислення майбутніх практичних психологів в умовах освітнього закладу.

В першу чергу це докази щодо можливостей розвитку критичного мислення у будь-якому віці, без спеціальної підготовки, тому що деякі його ознаки формуються при традиційному навчанні. Однак, ефективність такого процесу, його результат будуть більш значущими при системному послідовному навчанні, починаючи зі школи, вузу, у процесі саморозвитку.

Важливою умовою розвитку критичного мислення є врахування всіх умов розвитку критичного мислення: діагностика його рівня (достатнього, середнього, початкового), актуалізація необхідних для майбутньої діяльності знань, підвищення мотивації до саморозвитку, збільшення можливостей для практичного опрацювання навичок тощо.

Також потрібна перебудова системи роботи освітнього закладу для формування універсальних компетенцій: цілісної системи знань, вмінь, навичок, які відповідають статусу фахівця вищої освіти. Такі компетенції (у тому числі, критичне мислення) він зможе використовувати для покращення професійної діяльності. Головна група універсальних компетенцій спрямована на розвиток системного та критичного мислення, що передбачає наявність здібностей до пошуку, критичного аналізу, синтезу інформації, застосування

системного підходу до вирішення існуючих задач.

3. Емпірично перевірено рівень розвитку критичного мислення у майбутніх практичних психологів, особливості його прояву у майбутній професійній діяльності. Для цього розроблено авторський питальник самооцінки критичного мислення (у 40,5% він середнього рівня), визначено рівень знань досліджуваних щодо цього процесу. В уявленнях про критичне мислення студенти бачать регуляторну, мотиваційну, рефлексуючу функції. 96,3 % опитаних визнають важливість розвитку критичного мислення для майбутньої фахової діяльності; всі опитані готові до участі у програмі розвитку критичного мислення.

Для визначення рівня розвитку критичного мислення упроваджено «Тест критичного мислення» Л.Старкі (Starkey, 2004), адаптований українською дослідницею О.Луценко.

Досить низькі показники (якісно виконано від 10 до 30% завдань) свідчать про недостатній рівень розвитку логіки, індукції, дедукції, складність у пошуці та «фільтруванні» інформації, знаходження причинно-наслідкових зв'язків (чи їх відсутність), відпрацьовування оптимальних рішень в умовах невизначеності та ризику.

При виконанні тестових завдань для перевірки механізмів (операцій) мислення: аналізу, синтезу, порівняння зафіксовано кращі результати з причин їх неодноразового використання на практичних заняттях з психології. Низький рівень при виділенні суттєвих ознак продемонструвало тільки 7 (18,9%) досліджуваних; при визначенні закономірностей - 16 (43,2%); порівнянні понять - 7 (18,9%) досліджуваних.

Визначення рівня розвитку (та подальше удосконалення) критичного мислення можливе за допомогою вирішення навчальних кейсів, спеціально розроблених на базі випадків психологічної практики. Середній показник на шкалі оцінювання у групі - 1,8-2,1 бали (з 5-ти максимальних). Причинами такого показника є: складність у плануванні ходу вирішення кейсу, усвідомлений вибір найбільш ефективних способів вирішення; нездатність

адекватно оцінювати правильність вирішення кейсу, пропонувати декілька варіантів причин виникнення ситуації; слабкість у визначенні понять, узагальнень, встановлені аналогій, класифікацій, формулюванні висновків; відсутність логічних аргументів у процесі вирішення кейсів; проблемність у формуванні причинно-наслідкових зв'язків.

Для визначення рівня розвитку мислення, спрямованості; емоційної стабільності, самостійності обрано деякі шкали (*B+ та B-; C+ та C-; Q1- Q2 -*) з «16-факторного особистісного питальника Р.Кеттела» та проведено кореляційний аналіз (за Пірсоном).

Отримані результати підкріплюють гіпотезу про тісний зв'язок між критичним мисленням та загальною психологічною стабільністю особистості, здатністю критично оцінювати інформацію, як емоційною стабільністю і самостійністю. Це може вказувати на те, що розвиток критичного мислення сприяє не тільки інтелектуальному розвитку, але й формуванню стійкої емоційної структури особистості та здатності до незалежного прийняття рішень.

4. Розглянуто можливості розробки програми розвитку критичного мислення майбутніх практичних психологів та окреслено можливості її упровадження в умовах освітнього закладу. Формувати критичне мислення потрібно постійно, системно, в умовах освітнього закладу на етапі професійного становлення. Сензитивним періодом до його формування є студентський період (юнацький вік). Ефективним методом для розвитку критичного мислення буде програма, яка складається з мотиваційно-ціннісного, когнітивно-оціночного, теоретико-просвітницького, рефлексивного компонентів. Програма розвитку критичного мислення дозволяє практичному психологу: критично опрацювати наукову літературу і Інтернет-матеріали; аналізувати ситуацію; визначати причинно-наслідкові зв'язки; висувати припущення щодо вирішення проблеми; приймати коректне клінічне рішення.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авершин А.О., Яковенко Т.В. Формування критичного мислення у студентів інженерно-педагогічних ВНЗ. Харків, 2019. [URL: http://repo.uipa.edu.ua > bitstream > A\\_Avershin](http://repo.uipa.edu.ua/bitstream/A_Avershin) (дата звернення 2.06.2023)'
2. Архіпова Є. О., Ковалевська О. В. Критичне мислення як необхідна складова розумової діяльності людини в межах сучасного інформаційного суспільства. // *Гуманітарний часопис*. 2012. № 2. С. 34–38.
3. Ачіна А.В. Можливості формування компонентів психодіагностичної діяльності студентів-психологів у процесі експериментальної програми // *Психологічний журнал*. 2012. Т.9. №2.С.70-77.
4. Артемьев О.В. Системне та критичне мислення у професійній діяльності педагога, психолога. [URL: DOI10.17805 /trudy.2018.4.8](https://doi.org/10.17805/trudy.2018.4.8). (дата звернення 12.05.2024).
5. Белоусова А.К. Розробка тесту для діагностики стилю мислення // *Актуальні проблеми психологічної діагностики*. Зб.наукових статей. 2001. С.88-104. [URL: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського http://www.nbuv.gov.ua](http://www.nbuv.gov.ua) (дата звернення 1.06.2024)
6. Бакуліна І.В. Історичні аспекти проблеми розвитку критичного мислення у освітній діяльності // *Педагогіка та психологія*.2010. Т.2(82). [URL: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського http://www.nbuv.gov.ua](http://www.nbuv.gov.ua) (дата звернення 1.06.2024)
7. Векслер С.І. Розв'язок критичного мислення учнів у процесі навчання. Київ: Рідна школа, 1971. 55 с.

8. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник [для студентів вищих навчальних закладів] / Н. М. Токарева, А. В. Шамне. Київ, 2017. 548 с С. 189.
9. Валєєва Н., Купріянов Р.. Критичне мислення як предиктор успішної учбової діяльності. Київ, 2022. [URL: DOI10.17150 /2411-6262.2022.13 \(4\).7](https://doi.org/10.17150/2411-6262.2022.13(4).7)
10. Вовк Т. В. Технологія розвитку критичного мислення як засіб формування особистості учня // *Педагогічна майстерня*. Львів. 2012. № 2 (14). С.121.
11. Вукіна Н. В. Критичне мислення: як цьому навчати : [наук.-метод. посібник]; за наук. ред. О. І. Пометун. Харків, 2007. 190 с.
12. Гупан Н. Формування критичного мислення учнів у процесі навчання прав людини // *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* : збірник наук. праць / Уманський держ. пед. ун-т ім. П. Тичини. Умань, 2008. № 27.
13. Гордійчук Г. Б. Використання інформаційного освітнього середовища в навчальному процесі педагогічного вищого закладу // *Освітнє середовище для підготовки майбутніх педагогів засобами ІКТ: монографія* / за ред. проф. Р. С. Гуревича. Вінниця : ФОП Рогальська І. О., 2011. С. 46–97.
14. Громова Н. М. Критичне мислення в роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників. URL: <https://www.psyh.kiev.ua/> (дата звернення 10.06.2024)
15. Гич Г. М. Кліпове мислення молоді: друг чи ворог? URL: [https://repository.moippo.mk.ua/upload/17-06-20\\_18508407.pdf](https://repository.moippo.mk.ua/upload/17-06-20_18508407.pdf) (дата звернення 10.06.2024).
16. Грицик Н.І. Критичне мислення в структурі інформаційної культури старшокласників / *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні,*

суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: матеріали міжнародної конференції (21-22 листопада 2019 р.). Київ, 2019. 801 с.

17. Головська І. Г., Талабішка І. Р. Упровадження стратегій критичного мислення на уроках англійської мови. Київ, 2020. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/5912/1/Kholovska%2c%20Talabichka.pdf> (дата звернення 11.06.2024).

18. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления. Пер. с англ. Н.М.Никольского. М.: Совершенство, 2007. 208 с.

19. Жукова О. А., Павлов В. О., Лукіяничук А. М., Яковліва О. П. Психолого-педагогічний аналіз кліпового мислення як феномена сучасності URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/213/190> (дата звернення 11.06.2024)

20. Зінченко А.В. , Карпенко О.Д. Особливості когнітивного розвитку сучасного студентства. Київ, 2019. URL: [https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/38660/Zinchenko\\_Karpenko.pdf?sequence=1](https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/38660/Zinchenko_Karpenko.pdf?sequence=1)(дата звернення 11.07.2024).

21. Енніс Р. Critical thinking.URL: <http://faculty.education.illinois.edu/rhennis/> (дата звернення 2.09.2021).

22. Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій / Автор-укладник Н.Наволокова. Харків: «Основа», 2009. 176 с.

23. Іщенко М. Нестандартні способи розвинути критичне мислення. UNICEF Україна. 2021. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/stories/nonstandard-ways-to-develop-critical-thinking>. (дата звернення 15.07.2023)

24. Казаченко Н. Коли не працює критичне мислення і для чого нам здоровий глузд // *Актуальні проблеми духовності*. Збірник наукових праць. Редактор Я.Шрамко. Кривий Ріг.2020. Випуск 21. С.204-228.

25. Канеман Д. Мислення швидко й повільно. Київ: Наш формат, 2017,

480с.

26. Кетас. М. Як активізувати критичне мислення: сучасний підхід. URL: [eba.com.ua](https://eba.com.ua) <https://eba.com.ua> > [уак \(дата звернення 5.05.2024\)](https://eba.com.ua)

27. Камінська О. В. Психологічні детермінанти формування інтернет-залежності // *Проблеми сучасної психології* . 2013. Вип. 22. С. 194- 204.

28. Крамаренко Т.В. Використання Інтернету та електронних освітніх ресурсів у навчальному процесі вищих навчальних закладів // *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки. 2016. № 1 (11). С. 251–256.

29. Критичне мислення: комплекс навчально-методичного забезпечення навчальної дисципліни: навч. посіб. для рівня підготовки “доктор філософії” для спеціальності 033 Філософія / КПІ ім. Ігоря Сікорського; уклад.: Піхорович В.Д. Електронні текстові дані (1 файл: 99,3 Кбайт). Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2018. 66 с.

30. Критичне мислення: освіта, творчість, цінності : монографія / За заг. ред. В.Г.Кременя. Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. 200с.

31. Конверський А.Є. Критичне мислення. Підручник для студентів вищих навчальних закладів усіх спеціальностей. Київ: Центр учбової літератури, 2020. 370с.

32. Костюшко І.В. Критичне мислення як професійна складова особистості сучасного вчителя. Кваліфікаційна робота. Національний університет «Острозька академія». 2021.78 с.

33. Клустер Д. Що таке критичне мислення // *Міжнародний журнал про розвиток мислення через читання та письмо*. 2001.№4. С.36-40.

34. Ліпман М. Критичне мислення: чим воно може бути?. С 34. № 1213 (108), червень 2005. URL: <http://poippo.pl.ua/pm/pdf-1-f-w/PM-60.pdf> (дата звернення 15.05.2024)
35. Ліпман М. Чим може бути критичне мислення // Вісник програм шкільних обмінів. 2006. № 27. С. 17-23.
36. Луценко Е. Л. Адаптація теста критического мышления Л. Старки // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія. 2014. № 1110, Вип. 55. С. 65-70. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhpC\\_2014\\_1110\\_55\\_14](http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhpC_2014_1110_55_14). (дата звернення 10.12.2023).
37. Мороз, О. Нація овочів? Як інформація змінює мислення і поведінку українців. Київ: Yakaboo Publishing, 2020. 228с.
38. Мислення та інтелект / Ю.Л.Трофімов, В.В.Рибалка, П.А.Гончарук // Психологія. К. : Либідь, 2003. 560 с.
39. Макаренко Н.М. Курс «Медіапсихологія» як засіб розвитку критичного мислення студентів // *Філософія освітнього простору вищої школи: психологічний та психолінгвістичний дискурс: колективна монографія* /за ред.Н.Корчакової. Київ: Центр учбової літератури. 2022. С.184-219.
40. Макаренко Н.М. Контексне навчання практичного психолога у роботі з обдарованими дітьми // *Проблеми сучасної психології*. 2014.Т.23.
41. Макаренко Н. М., Свірська О.В. Критичне та кліпове мислення порівняльний аналіз С. 197 URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/09/INNOVATIONS-AND-PROSPECTS-IN-MODERN-SCIENCE-25-27.09.23.pdf#page=197> (дата звернення 21.06.2024).
42. Магдич Т.П. Розвиток критичного мислення як психолого-педагогічна передумова формування громадянської компетентності учнів ліцею на уроках української мови. Шляхи удосконалення професійних компетентностей фахівців в умовах сьогодення: матеріали міжнар. наук.- практ.



інтернет конф. (28–29 травня 2020 р., м. Київ) / уклад.: О. Ю. Дикий, Г.А. Коломоєць, А.А. Ребрина. Луцьк: СНУ ім. Лесі Українки, 2020. – С.576- 578.

43. Мошковська Г. Використання технології критичного мислення з метою формування ключових компетентностей учнів. Харків, 2020. URL: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/Npd\\_2016\\_4\\_24.pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/Npd_2016_4_24.pdf) (дата звернення 21.06.2024).

44. Пастухова М. О. Критичне мислення: поняття, характеристика, структура» 2014. №2. С 64 URL: [http://www.knopp.org.ua/file/02\\_2014.pdf#page=64](http://www.knopp.org.ua/file/02_2014.pdf#page=64) (дата звернення 21.06.2024).

45. Пометун О. І. (2018) Критичне мислення як педагогічний феномен // *Український педагогічний журнал*. 2018.№ 2.С.56-69.

46. Пометун О., Сущенко І. Навчаємо мислити критично: посібник для вчителів/автори-укладачі О. І. Пометун, І. М. Сущенко. Дніпро.: ЛІРА, 2016. 144с.

47. Рогозіна Л., Негур А., Залюбівська О. Педагогічні ідеї Д.Дьюї у світлі сучасних освітніх тенденцій. URL: [http://ir.lib.vntu.edu.ua > bitstream > handle](http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle) (дата звернення 1.10.2023).

48. Сіранчук Н.М. Учіння Л.Виготського про мислення та мовлення і методична стратегія розвитку мовленнєвих творчих здібностей молодших школярів // *Збірник наукових праць Херсонського державного університету*. Педагогічні науки. 2014. Вип.66. С.184-187.

49. Скрипченко О.В. Загальна психологія URL: <https://westudents.com.ua/glavy/77571-78-ndividualn-vdmnost-v-mislenn-lyudini-ta-ntelekt.html> (дата звернення 1.12.2023)

50. Семиченко В. Формування критичного мислення майбутніх психологів засобами аналізу наукових текстів. URL: [Наукові журнали](#)

[Національного Авіаційного Університету https://jrnl.nau.edu.ua](https://jrnl.nau.edu.ua) > [VisnikPP](#) > [article](#) > [view](#) (дата звернення 1.09.2024)

51. Соболева С. М. Кліпове мислення як соціально-психологічний феномен та його роль у навчально-пізнавальній діяльності студентів. URL: [http://tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/3\\_2019/part\\_2/18.pdf](http://tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2019/part_2/18.pdf) (дата звернення 11.09.2024)

52. Смульсон М. Л. Інтелектуальний саморозвиток у віртуальному освітньому середовищі: зміна парадигми // *Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія навчання*. Київ. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. Т.8. Вип. 6. С. 250–259

53. Столярчук О., Сергієнкова О., Коханова О. Психологічні засади успішності професійного становлення студентів-психологів. Київ, 2020. 167 с. URL: ResearchGate <https://www.researchgate.net> > ... (дата звернення 4.10.2024).

54. Стеценко Н. М. Розвиток критичного мислення майбутніх фахівців у процесі вивчення іноземної мови. Суми. 2019. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/23919/Stetsenko%20N.%20M..pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення 12.04.2014)

55. Сторож В.В., Іванова А.М. Особливості критичного мислення майбутніх психологів. // *Spirit time*. Одеса. 2018№3(27). С.19

56. Степаненко В.І., Степаненко В.В. Використання потенціалу соціальних мереж для розвитку критичного мислення здобувачів вищої освіти // *Освіта та педагогічна наука*. №1 (179), 2022. С.73.

57. Стил Дж., Мередит К., Темпл Ч., Уолтер С. Основи критичного мислення: міждисциплінарна програма // пер. з англ.. Частина 1. Вид-во «ІОО», 1997. 231 с.

58. Тимоха С. Теоретичні основи розвитку критичного мислення студентів // *Гуманізація навчально-виховного процесу*. Випуск LV. Частина II.

Слов'янськ, 2011.

URL:// [http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc\\_gum/gnvp/2011\\_55\\_2/8.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/gnvp/2011_55_2/8.pdf)<sup>f</sup> (дата звернення 20.06.2023).

59. Токарева Н.М. Розвиток критичного мислення // *Психологія управління освітнім процесом у сучасному суспільстві*. Видавничий дім «Гельветика», 2020. С.586-588.

60. Терно С. Світ критичного мислення: образ та мімікрія / *Історія в сучасній школі*. 2012. №7-8 С.27-38.

61. Терно С.О. Теорія розвитку критичного мислення (на прикладі навчання історії): [посібник для вчителя]. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. 105 с.

62. Тищенко К. Зубрити – не вихід. Як у школах вчитимуть критичному і креативному мисленню // *Українська правда. Життя*. 2016. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2016/07/5/214729/> (дата звернення 10.06.2023)

63. Тягло О. Українська освіта в лабіринтах реформ. Досвід засвоєння критичного мислення в українській вищій школі // *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2017. № 2 (21) С.240-257.

64. Терно С. О. Теорія розвитку критичного мислення [посібник для вчителя]. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. 105 с.

65. Хачумян Т. І. Формування критичного мислення студентів вищих навчальних закладів засобами інформаційних технологій: дис. канд. пед. наук: 13.00.09 / Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. Х., 2005. 185 с.

66. Халперн Д. Психологія критичного мислення. URL:<http://www.nbuv.gov.ua> (дата звернення 1.09.2023)

67. Хоменко Ірина. Методи розвитку критичного мислення та його складові. URL [inrespublica.org.ua](http://inrespublica.org.ua) <https://inrespublica.org.ua> > r... (дата звернення

[1.08.2023\)](#)

68. Харченко Н. Розвиток критичного мислення. Інноваційні форми роботи для дітей і дорослих. Київ : Видавнича група «Шкільний світ», 2018. 120 с. (Бібліотека «Шкільного світу»).

69. Ямщикова Л. Критичне мислення як вид розумової діяльності URL: [http://spc.ks.ua/file\\_download/42](http://spc.ks.ua/file_download/42) (дата звернення 11.09.2023)

70. Чуба О. Формування критичного мислення як психолого-педагогічна проблема // *Педагогіка та психологія професійної освіти*. 2013. № 3. С. 202-208.

71. Чаплак Я. В., Зварич І. М. Кліпова хаотичність як засіб абсурдизації та маніпулятивна технологія. Київ.2019. URL: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/psch\\_2018\\_4\\_4.pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/psch_2018_4_4.pdf) (дата звернення 12.12.2023).

72. Шпилякова О. В. Вплив соціальних мереж на особистість підлітків // збірник матеріалів The 2nd International scientific and practical conference “Science and innovation of modern world” (October 26-28, 2022) Cognum Publishing House, London, United Kingdom. 2022. 948 p. С. 608 URL: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/Вовк%20В.В.%20Порівняльна%20характеристика%20сучасних%20стоматологічних%20фіксуєчих%20цементів.pdf>

73. Вujanov Jevgen. Critical thinking.

URL:<https://4brain.ua/critical> (дата звернення 1.10.2021)

74. Burbules N. and Berk, R. Critical Thinking and Critical Pedagogy // *Critical Theories in Education*. New York. 1999: Routledge. 2020.132 p.

75. Battersby M. Enhancing Rationality: Heuristics, Biases, and the Critical Thinking Project. Informal Logic.2016. Vol. 36.

76. Ennis R.H. A taxonomy for critical thinking dispositions and abilities // *Teaching thinking skills : Theory and practice* / Ed. by J. Baron, R. Sternberg. N.Y., 1997. 243 p.

77. James W. The principles of psychology. URL: <http://ebooks.adelaide.edu.au/j/james/william/principles/index.html> (дата звернення 12.10.2023).

78. Facione P. A. Critical Thinking: What It Is and Why It Counts // Hermosa Beach, CA: Measured Reasons LLC, 2015. 321 p.

79. Halpern D. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc. Publishers, 2003. 394p.

80. Chaffee J. The thinker's way. Steps to a Richer Life [Text]. Boston–New York–Toronto–London : Little, Brown and Company, 2008. p.218.

81. Lipman M. Thinking Children and Education. Montclair State College, 1993. 432 p. 14.

82. Lipman M. Critical thinking: What can it be? Educational Leadership. 1988. No 46 (1). P. 38–43

83. Paul R.W. Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive In A Rapidly Changing World. 3-rd edition revisited. Santa Rosa, CA. 1993. PaulR.,

84. ElderL. Critical thinking: Tools for Taking Charge of your Learning and your Life. Prentice Hall, 2001. 428 p.

85. Paul, Richard W. Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive in a Rapidly Changing World. Rohnert Park, CA: Center for Critical Thinking and Moral Critique, Sonoma State Univ., 1990.

86. Sears C.R., Boyce M.A., Boon S.D., Goghari V.M., Irwin K. and Boyes M. Predictors of student satisfaction in a large psychology undergraduate program // *Canadian Psychology*. 2016. № 58 (2). P. 148–160.

87. Upmane A., Gaitniece-Putāne A., Šmitiņa A. Psychology Students Personality Traits and Motivation to Choose Studies // *Society. Integration. Education Proceedings of the International Scientific Conference*. Volume I. May 27th-28th, 2016. P. 540–552.